

Bouwhistorische verkenning: Willibrorduskerk

Hooftstraat nr.13, Teteringen

28 MAART 2025

Dewitte Architecte, bureau voor bouwhistorisch onderzoek.
Vlokhovenseweg nr. 4, 5625 WP Eindhoven

Illustratie kافت:

Voorblad: H. Willibrorduskerk, d.d. 9 januari 2025

© Dewitte Architecte, bureau voor bouwhistorisch onderzoek:

De inhoud van deze nota behoort toe aan Dewitte Architecte en wordt beschermd door het internationaal recht betreffende de auteursrechten en meer algemeen door het intellectuele eigendomsrecht.

Een kopie is toegestaan mits bronvermelding Dewitte Architecte.

Inhoudsopgave

1. Identificatie en afbakening	3
1.1. Objectgegevens	3
1.2. Voorwoord.....	3
2. Bouwgeschiedenis.....	6
2.1. Stedenbouwkundige ontwikkeling.....	6
2.2. Historische ontwikkeling van de H. Willibrordusparochie.....	7
2.3. Bouwgeschiedenis van de Kerk	12
2.4. Historiek maatvoering van religieuze architectuur.....	18
3. Bouwhistorische beschrijving van de huidige toestand	21
3.1. Beschrijving situatie en ruimtelijke context.....	21
3.2. Kerk exterieur.....	21
3.3. Sacristie exterieur	24
3.4. Kerk interieur.....	25
4. Waardestelling	40
4.1 De Heilig Willibrorduskerk	40
4.2 Interne waardestelling.....	41
4.3 Waardenstellende tekeningen.....	43
5. Aanbevelingen.....	51
6. Literatuur- en bronnenoverzicht.....	52

1. Identificatie en afbakening

1.1. Objectgegevens

Opdracht:

Opname: 9 januari 2025

Uitvoering: Opgemaakt door Dewitte Architecte, bureau voor bouwhistorisch onderzoek.

Telefoon: 06 33 80 81 34

E-mail: info@dewittearchitecte.nl

Web: <http://www.dewittearchitecte.nl/>

Monument: Willibrorduskerk

Adres: Hoolstraat nr. 13, 4847 AA Teteringen

Eigendom: Parochie H. Augustinus

Adres: Hooghout nr. 67, 4817 EA Breda

e-mail: willibrorduskerk@augustinusparochiebreda.nl

Status:

Beschermd als rijksmonument, nr 519047, inschrijving 24 juni 2002

Opdrachtgever:

Werkgroep “Hart van Teteringen”

e-mail: huub.gerritsen@gmail.com

Kadastrale gemeente:

Teteringen, Sectie: C, Perceel: 2712, 2412

1.2. Voorwoord

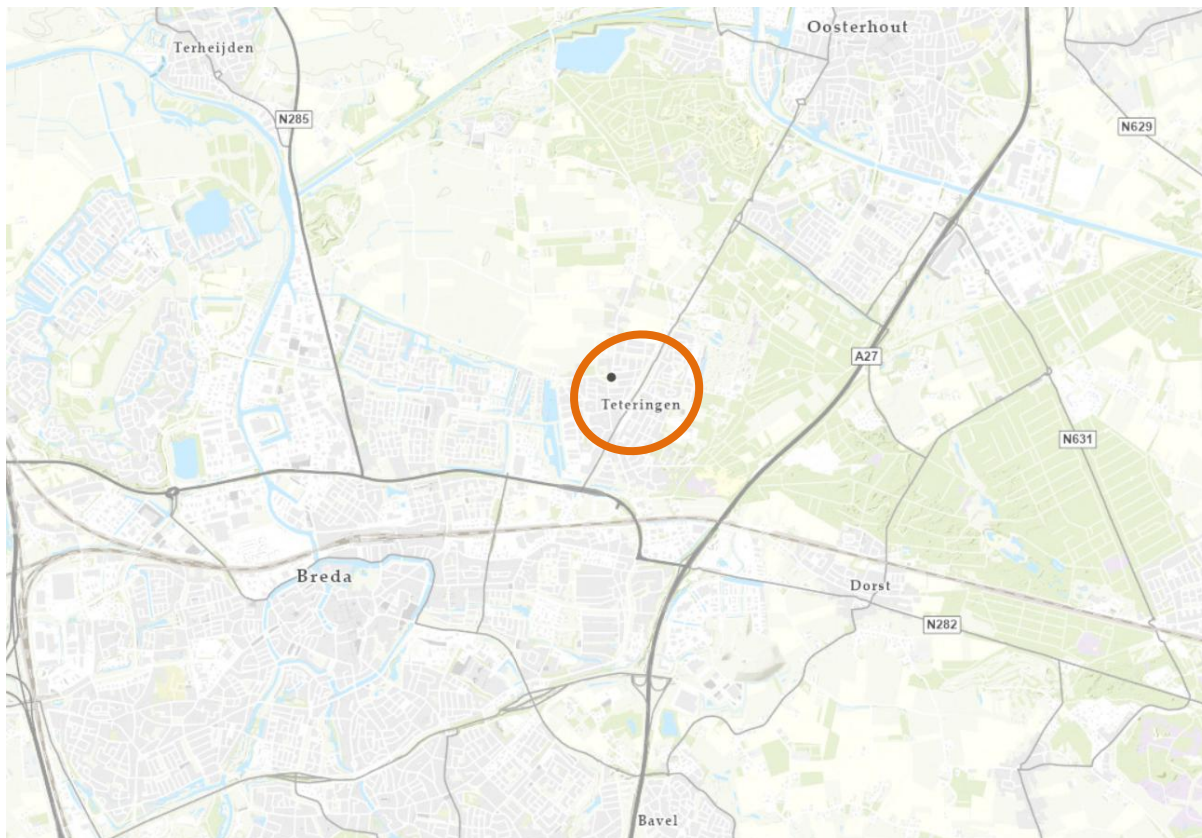
Wegens het teruglopen van het kerkbezoek en de teruglopende kerkbijdragen, wordt het in de toekomst moeilijk om alle kerken in de parochie open te houden. Daarom heeft de werkgroep “Hart van Teteringen” een herbestemmingsvoorstel uitgewerkt waarbij de kerkruimte voor meerdere activiteiten bruikbaar wordt.

Om in het kader van een aanstaande herbestemming inzicht te krijgen in de bouwhistorische waarden van de Kerkgebouw hebben de initiatiefnemers opdracht gegeven tot een bouwhistorische verkenning.

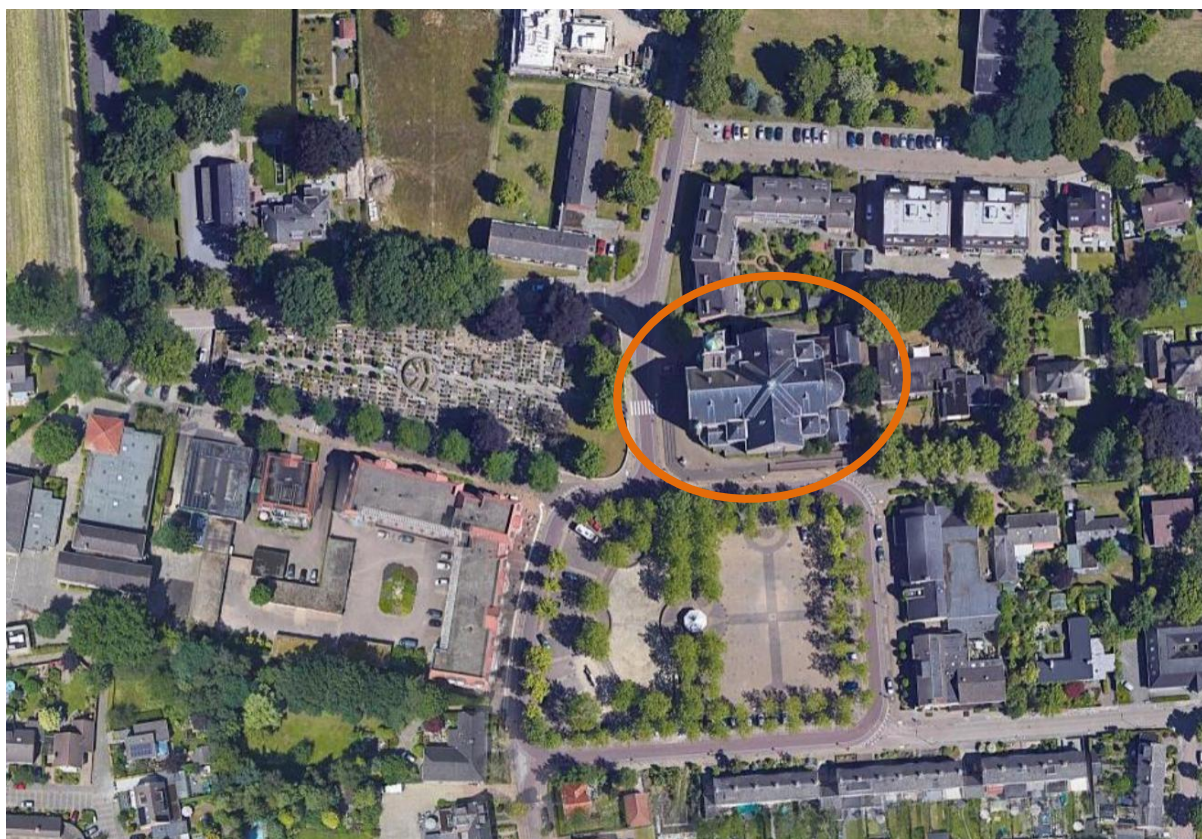
De Kerk is aangemerkt als rijksmonument. Het bouwhistorisch rapport zal inzicht bieden in de aanwezigheid en de waarde van de afzonderlijke monumentale onderdelen. Daarbij komt ook de ‘speelruimte’ in beeld voor de aanpassingen waarmee het pand bruikbaar gemaakt kan worden voor de nieuwe functie.

De bouwhistorische opname en dit rapport zijn uitgevoerd en opgezet op basis van de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek URL 2007 (1 mei 2024).

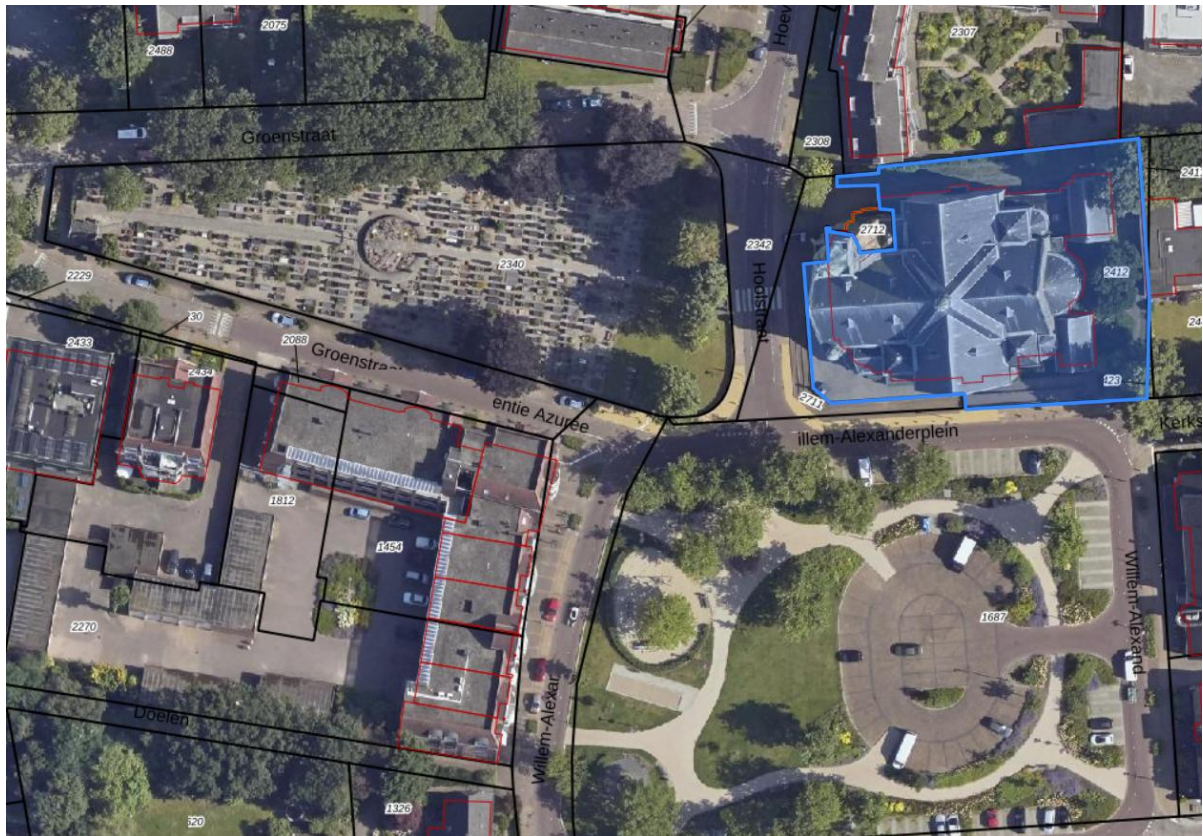
Dit rapport met waardestelling kan opgevat worden als inspiratie voor de komende herbestemming en kan daarnaast voor ruimtelijke procedures een toetsingskader bieden voor bouwkundige en visuele ingrepen.

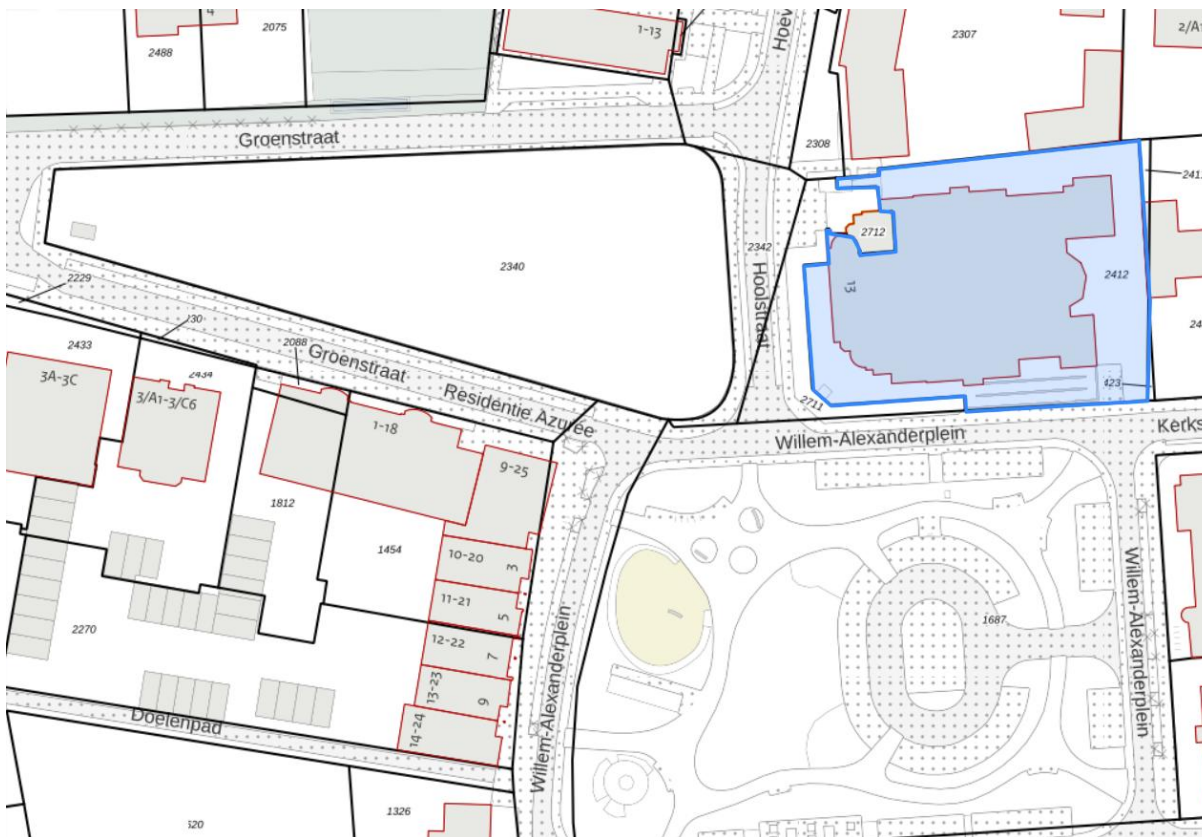
Afb. 1. Topografische kaart van Teteringen, in de oranje cirkel staat de zone rondom het monument aangegeven

Afb. 2. Luchtfoto van Teteringen (bron: googlemaps 2025)

Afb. 3. Kadastrale kaart met luchtfoto (bron: perceelloop.nl)

Afb. 4. Kadastrale kaart (bron: perceelloop.nl)

2. Bouwgeschiedenis

2.1. Stedenbouwkundige ontwikkeling

De parochiekerk bevindt zich aan een langwerpig driehoekig plein, met begraafplaats, aan het historische lint dat gevormd wordt door de Hoolstraat en het Hoeveneind.

Stedenbouwkundige situering

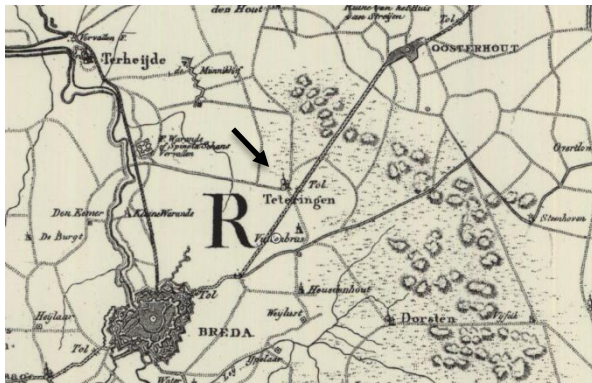
De H. Willibrorduskerk bevindt zich aan de Hoolstraat. Aan de overzijde van straat ligt de begraafplaats. Aan de zuidzijde van de kerk ligt een vernieuwd park omzoomd door bomen, en ingericht met parkeerplekken.

Afb. 5. Zicht op kerk aan Hoolstraat

Afb. 6. Zicht op kerk vanaf de Kerkstraat

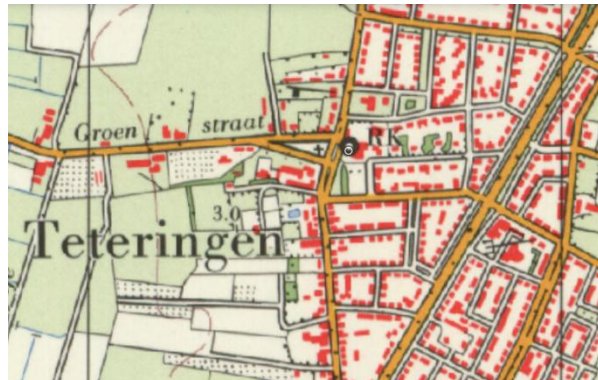
Afb. 7. Topogr. kaart, 1816-1830, Kon. der Nederlanden

Afb. 8. Topografische kaart, 1900 (bron: www.topotijdreis.nl)

Afb. 9. Topografische kaart, ca 1940

Afb. 10. Topografische kaart, 1980

2.2. Historische ontwikkeling van de H. Willibrordusparochie

Het dorp Teteringen, in Brabant gelegen tussen de oostelijke zandgronden en bossen en de westelijke kleigronden heeft een rijke geschiedenis die teruggaat tot ver voor 1273.

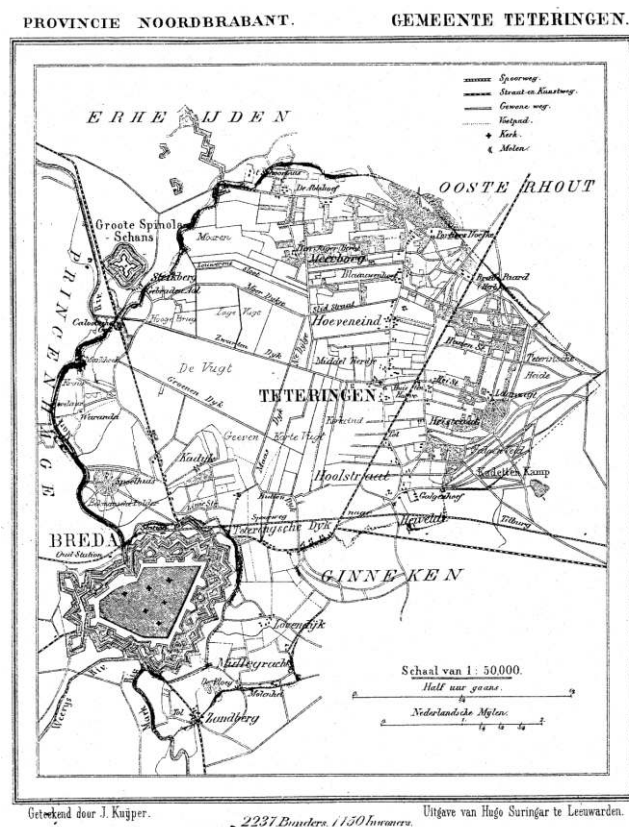
In dat jaar 1274 wordt ene Hendrici Thetheringhe voor het eerst genoemd in een Antwerps document.

Waarschijnlijker is, dat de naam Teteringen is afgeleid van een stroompje, “de Thater”, dat ooit via de huidige Kerkstraat richting de polder liep. In het oud Nederlands betekent de uitgang ‘ingen’: gehucht of wooneenheid. Vandaar de oude benamingen: Thateringen ...

In 1280 schonken Arnoud van Leuven en zijn vrouw Elisabeth als Heer en Vrouwe van Breda het gebruiksrecht van de gemene gronden aan de buitenpoorters van Breda. Deze zogenaamde buitenpoorterie viel onder de stad, bestond o.a. uit Teteringen, en had een eigen dagelijks bestuur.

Na 1795 wist Teteringen zich in een langdurige strijd met Breda op te werken van een buitenpoorterie tot een van Breda onafhankelijke municipaliteit. Dat was vooral te danken aan het onvermoeide streven van Pieter van Ginneken, aanvankelijk secretaris en van 1810 tot 1832 maire (burgemeester) van Teteringen. In 1814 werd Teteringen een zelfstandige gemeente.

In deze tijd besloeg de gemeente Teteringen een zeer aanzienlijk grondoppervlak, vele malen groter dan de gemeente Breda destijds. De kaart van de gemeente uit 1867 laat dit nog goed zien.

Afb. 11. Gemeente Teteringen, 1867

Toen in de 19e eeuw de stad Breda begon te groeien moest Teteringen meermalen gebied en inwoners aan de gemeente Breda afstaan, en wel in 1927 (400 ha en 7.000 inwoners), in 1942 (350 ha en 1.500 inwoners) en in 1961. In 1997 werd Teteringen in zijn geheel geannexeerd door Breda en hield op te bestaan als zelfstandige gemeente.

Door de eeuwen heen heeft Teteringen zich ontwikkeld van een klein agrarisch dorp in een landschap van bossen, heidevelden en landbouwgrond tot een moderne woonkern, maar de historische wortels en het gemeenschapsgevoel blijven belangrijk voor de identiteit van het dorp.

Oorspronkelijk was Teteringen niet meer dan een gehucht. De oudste straten Hoolstraat en Hoeveneind dateren van voor de 11e eeuw. Voor de Franse tijd lag er in Teteringen geen verharde weg. Een zandweg was de verbinding naar Breda die via het gehucht Zandberg en Ginneken liep.

De Teteringsedijk dateert uit de middeleeuwen en was oorspronkelijk ook een echte dijk in het overwegend lage land.

De Oosterhoutseweg is in 1813 door toedoen van Napoleon aangelegd als onderdeel van de route Parijs-Breda-Amsterdam. De zogenaamde Napoleonsweg was de eerste verharde weg in Teteringen.

Tussen 1881 en 1937 liep over de Oosterhoutseweg de Stoomtramlijn Breda - Oosterhout met het eindpunt in Keizersveer. Hierna nam de BBA als busmaatschappij het openbare personenvervoer over.

Tijdens de 2e wereldoorlog heeft de kerk behoorlijke schade opgelopen door een gedeeltelijk geslaagde poging van het Duitse leger de toren op te blazen. Dit om te voorkomen, dat de geallieerden het als uitkijkpost zouden kunnen gebruiken.

Vanaf midden jaren zestig vorige eeuw is Teteringen flink uitgebreid, ten oosten van de Oosterhoutseweg, plan de Gouwen, naar het westen, plan Kerkeind, naar het noordwesten, richting Zuiderhout, plan de Haenen en in deze eeuw grootschalige nieuwbouw in een ring om Teteringen heen (plan Bouverijen, Woonakker enz.)

Ontstaan van het kerkgebouw

In het begin van de zestiende eeuw stond op het dorpsplein van Teteringen, nu het kerkhof, al een kapel. Deze was gewijd aan Onze Lieve Vrouw. Nadat de kapel tijdens de vele belegeringen van Breda tijdens de 80-jarige oorlog door brand werd verwoest, werd deze tussen 1632 en 1635 herbouwd.

Nadat Breda in 1637 door Frederik Hendrik was ingenomen moest de kerk definitief worden overgedragen aan de staatsgodsdienst, de hervormde gemeente.

De katholieke gemeente werd gedwongen te kerken in andere onderkomens, o.a. in woningen, een schuilkerk in de Vlaamsche Schuur aan de toenmalige Heistraat (nu St. Josephstraat), en later in een schuilkerk in de Hoolstraat/Hoeveneind.

Afb. 12. Onze Lieve Vrouwekerk 1636-1818

Jarenlang voerden de Teteringenaren strijd om hun oude kapel van de hervormden terug te krijgen. Pas in 1809 werd gaf koning Lodewijk Napoleon de oude kapel/kerk terug aan de katholieke gemeenschap. De kerk was echter dermate vervallen, dat ze niet meer bruikbaar was. Uiteindelijk is de oude kerk in 1818 gesloopt.

Op dezelfde plaats werd een nieuwe kerk gebouwd, genoemd naar de patroonheilige St. Willibrord. Deze kerk werd ingewijd in 1820 en heeft tot 1927 gediend als dorpskerk voor het katholieke Teteringen.

Van de oude kerkplaats rest het kerkhof met bakstenen ommuring en een oud grafmonument met doodskop.

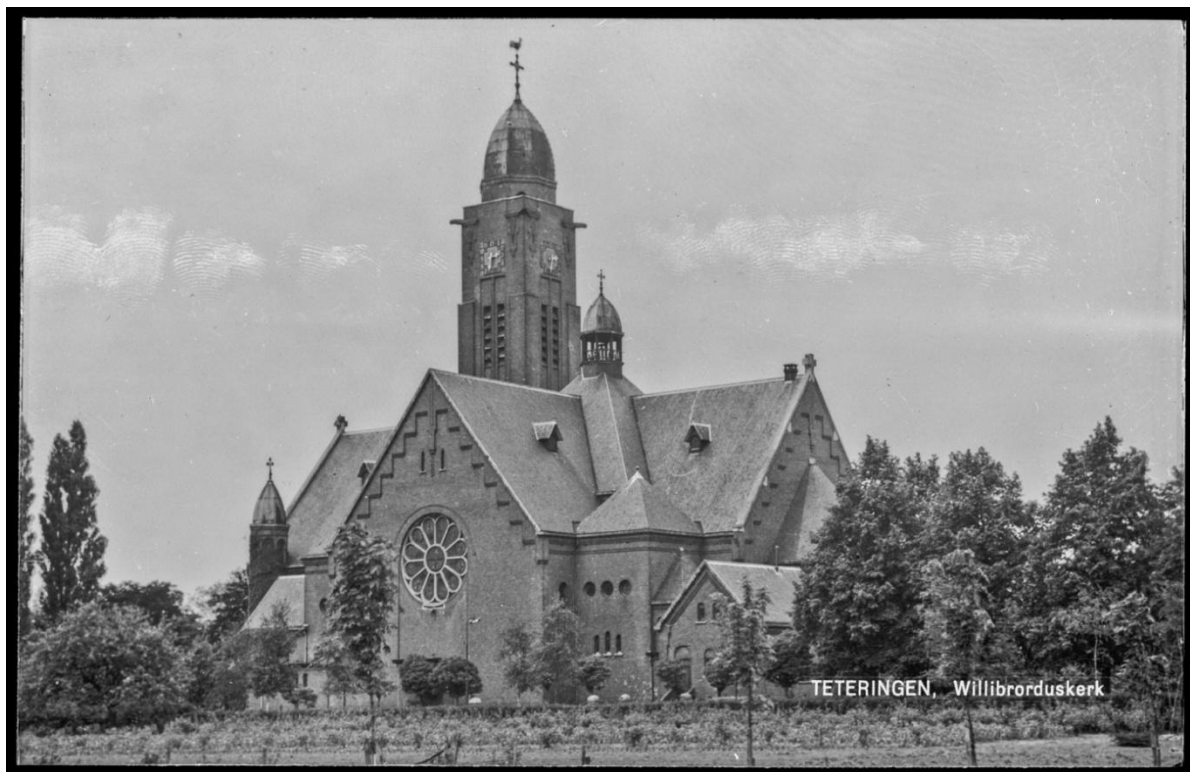

Afb. 13, H. Willibrorduskerk 1820-1927

Op 24 september 1925 werd J. van den Muijsenbergh benoemd tot pastoor van Teteringen, met een duidelijke opdracht van het bisdom: bouw een nieuwe kerk! Hij ging voortvarend aan de slag. Januari 1926 werd van bakker van Gool een grondstuk tegenover de oude kerk gekocht, wat de bouw van een georiënteerde kerk (as oost-west) met de ingang aan de doorgaande weg mogelijk maakte. Na een bezoek aan de nieuwe Sint-Johannes de Doperkerk in Wageningen werd in februari de opdracht verstrekt aan architect Jacques Groenendael. Terwijl de architect aan het tekenen sloeg, begon de pastoor geld in te zamelen, onder andere door huisbezoeken bij de grootste boeren van het dorp, een grote collecten in het voorjaar van 1926, en diverse onderhandse geldleningen.

Op 26 juni 1926 werd, na een aanbesteding, de opdracht verstrekt aan aannemer Marinus Damen, uit Terheijden, voor de somma van Hfl. 158.700,-. Een maand later werd de eerste steen gelegd, 15 maanden later was de kerk klaar, en werd plechtig ingewijd op 26 september 1927.

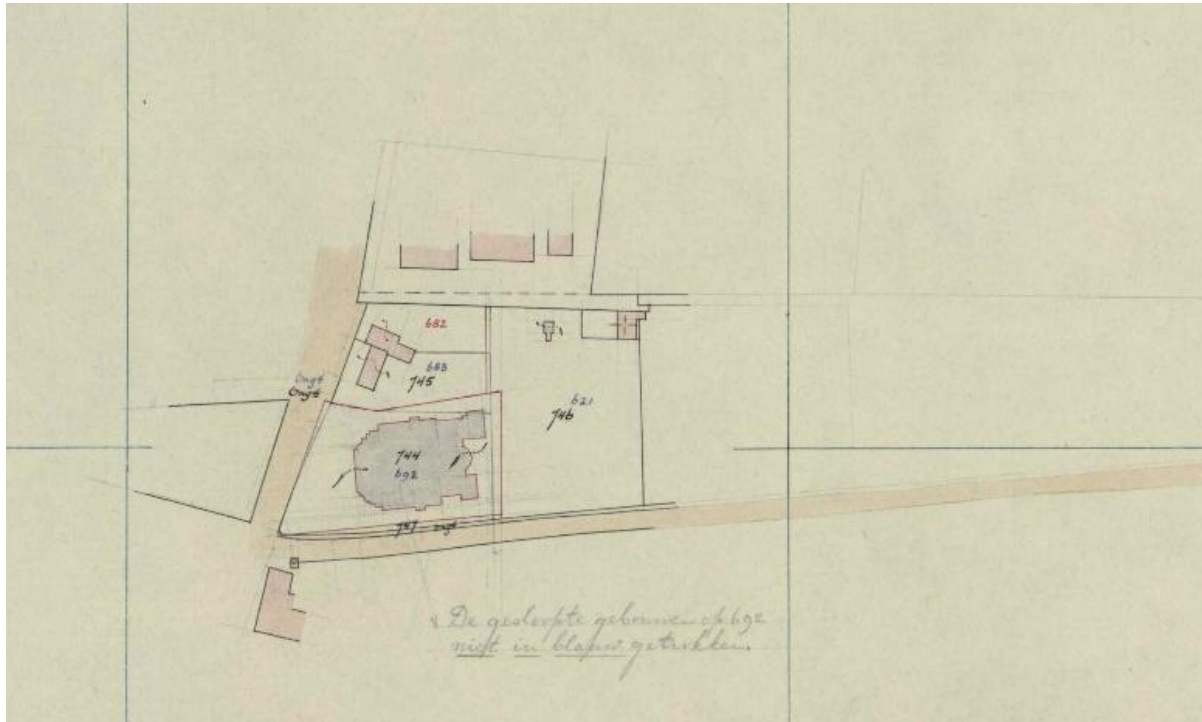
Bij een poging om de toren op te blazen aan het eind van de 2e wereldoorlog is er forse schade ontstaan aan de kerk, o.a. scheuren in het metselwerk, en alle glas-in-lood ramen werden eruit geblazen. Alle glas-in-loodramen van Joep Nicolas werden hierdoor verwoest.

Afb. 14. H. Willibrorduskerk 1927

2.3. Bouwgeschiedenis van de Kerk

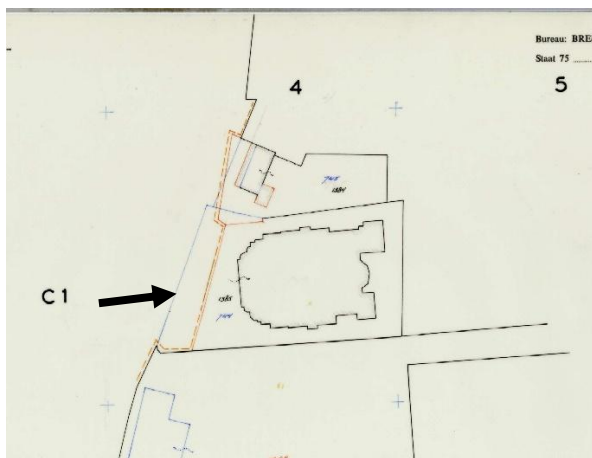
2.3.1 Kadasteronderzoek

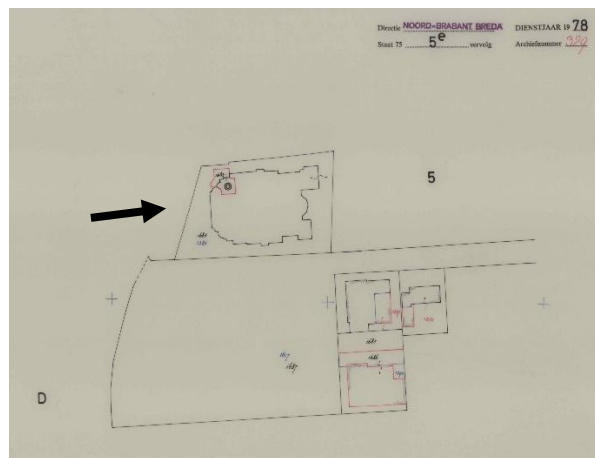
Afb. 15. Hulpkaart dienstjaar 1929, bouw van de kerk

Op de **kadasterkaarten** is de groei van het ensemble als volgt af te lezen:
(Zwarte lijnen zijn ongewijzigde grenzen, blauwe lijnen zijn vervallen grenzen, rode lijnen zijn nieuwe grenzen)¹

In dienstjaar 1899 stonden op het bouwperceel nog verschillende panden. De gronden kwamen in eigendom van de R.K. parochie van de H. Willibrorduskerk met mede-eigendom van de gemeente Teteringen. In dj. 1929 werd de kerk met tuin aan de Bergsche Straat opgetekend in het kadaster. In dj. 1969 werd een deel van de grond aan de voorzijde verkocht. In dj. 1978 kwam de toren in eigendom van de gemeente.

Afb. 16. dienstjaar 1969, verkoop deel van de gronden

Afb. 17. dienstjaar 1978, afsplitsing toren

¹ bron: BHIC kadasterplannen

2.3.2 Bouwfase 1926-27: Bouw kerk en pastorie

Typologie: Kerkgebouw, centraliserende kruiskerk met terzijde staande toren.

Qua type en uitwerking gaat deze Willibrorduskerk terug op de Christocentrische (volks)kerken die onder meer door toedoen van Joseph Cuypers en Jan Stuyt na 1900 ontwikkeld werden.²

Stijl: De kerk is gebouwd in een **Latijns-Byzantijnse stijl**, met Art-Deco kenmerken en invloeden van de middeleeuwse romaanse kunst.

“**De bouwstijl van de kerk is Latijns-Byzantijns.** In de gewijde bouwkunst is de Latijns-Byzantijnse stijl een ontwikkeling van de oudchristelijke bouwstijl van het West Romeinse Rijk (als langwerpige rechthoek), met Rome als middelpunt (De Latijnse), naar die van het Oost Romeinse Rijk (als een centraalbouw, welke zich om een middelpunt naar alle zijden gekijkmatic uitbreidt), met Konstantinopel (Istanbul) als centrum (de Byzantijnse). Hierin ligt ook de verklaring waarom o.a. in de gebrandschilderde vensters, bij het mozaïek van de marmeren wijwatervaten en bij andere mozaïek versieringen, byzantijnse motieven gekozen zijn.”³

Het grondplan is opgebouwd uit een Latijns kruis (een kruis waarvan de verticale arm langer is dan de horizontale) met op de kruising een centraalbouw (Byzantijns). Op die manier wil ze de vormgeving van het voormalig West en Oost Romeinse Rijk verenigen.

Stijlkenmerken: Centraalbouw met hangkoepel, byzantijnse motieven, voorkeur voor traditionele vormen en natuurlijke materialen, toepassing van rondbogen, halfronde koepelgewelven, vrijwel uitsluitend gebruik van baksteen, ...

Referentievoorbeeld voor de bouw: Sint-Johannes de Doperkerk in Wageningen, van architect H.J. van der Heijden uit Hilversum. 1924-1925. Centraalbouw

Referentievoorbeeld byzantijnse bouwstijl : Hagia Sophia, Istanbul, uit 532-537 na C.
Kenmerken : Centraalbouw, kruiskoepelkerk, ruimtewerking, halfkoepels, goudkleurige mozaïek, symmetrische opbouw, harmonische compositie, figuren frontaal afbeelden.

Referentievoorbeeld van expressionistische baksteenarchitectuur met 8-hoekige centraalbouw: St._Adelbertkapel, Bloemendaal, architect dom Bellot, 1923

² HUBAR, B. van Hellenberg, Kunst in Breda – Religieuze kunst : Willibrorduskerk, 2017

³ HAAS, V de, HAPEREN, J. van, Hart van Teteringen Geschiedenis van kerk en parochie, Willibrordusparochie Teteringen, 2007

De architect: Architect Jacques van Groenendael (1864 Nunhem-1932 Breda)

Nicolaas Jacobus Hubertus, de tweede zoon van aannemer-metselaar Joannes van Groenendael en Anna Maria Klinkenberg werd op 1 januari 1864 in Nunhem geboren (Limburg). In de eerste periode van zijn architectenloopbaan ondertekent hij veelal met “N.J.H. van Groenendael”, later met “Jacques van Groenendael”. Jacques bezat samen met zijn oudste broer een aannemerij, de voortzetting van de aannemerij van zijn vader. Na zijn huwelijk in 1907 met Martina Wilhelmina Gorter vestigt het echtpaar zich in Breda in een pand aan de Karnemelkstraat. Na het overlijden van Jacq. Op 4 augustus 1932 werd het bureau voortgezet door architect Jacques Hurks.

Hij ontwierp diverse rooms-katholieke gebouwen. Hij heeft als architect ongeveer 25 kerken verbouwd of vergroot. Als aannemer bouwde Van Groenendael meer dan 60 kerken. Tevens ontwierp hij verschillende kloosters, scholen, gestichten, kapellen, pastorieën en een ziekenhuis. Daarnaast ontwierp hij verschillende woonhuizen in Breda.

Glaskunstenaar: Joep Nicolas (1897 Roermond, -1972 Steyl)

Joep Nicolas was een Nederlandse glazenier, kunstschilder en tekenaar. Hij wordt beschouwd als een vernieuwer in de glasschilderkunst in de 20e eeuw. Met Charles Eyck en Henri Jonas was hij een voortrekker van de zo genoemde Limburgse School.

Als hij in 1922 besluit om schilder en glazenier te worden, zet hij hiermee een familietraditie voort. In 1855 stichtte zijn opa Frans Nicolas een glasatelier in Roermond en speelde hiermee een vooraanstaande rol in de opleving van de glasschilderkunst in de tweede helft van de 19e eeuw. In het glasatelier van Joep Nicolas in Roermond aan de Wilhelminasingel 67 is nu Galerie Mariska Dirxx gevestigd. Bij zijn vertrek naar Amerika heeft Joep Nicolas het familiebedrijf verkocht aan de atelierchef Max Weiss.

Een van zijn eerste opdrachten was het maken van muurschilderingen en twee gebrandschilderde ramen voor de kerk van Asselt (gemeente Swalmen) in 1922. Met zijn Sint-Maartensvenster won hij in 1925 een belangrijke prijs op de Exposition internationale des Arts décoratifs et industriels modernes, in Parijs. Daarna kwamen veel opdrachten binnen, vooral voor religieuze glas-in-loodramen en voor ramen in openbare gebouwen.

Nicolas maakte o.a. de glas-in-loodramen voor de Adelbertkapel Bloemendaal (1923), en het voormalig Augustinianum in Eindhoven (1924-1925) in opdracht van monnik-architect dom. Paul Bellot, met “architectenbureau” in de Paulusabdij in Oosterhout.

In het priesterkoor zijn de glas-in-loodramen van Joep Nicolas uit 1926 beschadigd tijdens de bevrijding aan het eind van WOII. Deze ramen zijn in maart 1951 vervangen door glazenier Jan Willemen.⁴ Deze abstracte ramen maken onderdeel uit van het vroege werk van Nicolas en hebben een vrij hoge zeldzaamheidswaarde.

⁴ Archief Parochie Willibrordus, E-mail Jac van Haperen aan Liz Dewitte, 25 maart 2025

Afb. 18. H. Willibrorduskerk

2.3.3 Bouwfase 1929-1943 : interieurafwerking

Van 1929 tot 1943 bracht de Haagse kunstschilder G. van Geffen de kruiswegstaties aan in de kerk. Pastoor van den Muysenbergh ontwierp teksten en versieringen voor de absis, deze werden uitgezaagd door kinderen van de lagere school als handenarbeid. Ook de schilderingen op het priesterkoor zijn door Muysenbergh ontworpen en hij heeft deze samen met kunstschilder W. Huijbregts in 1939 geschilderd.

Afb. 19. G. van Geffen, kunstschilder

Afb. 20. G. van Geffen

2.3.4 Bouwfase na 1944 : herstel schade na wereldoorlog II

Op 30 oktober 1944 werd Teteringen bevrijd. In de nacht werd de kerktoeren door een grote explosie vernield. “Het mooie kerkgebouw was in enkele seconden van haar schoonheid beroofd. De ontploffingen vernielden de St. Jozefkapel, deed de gewelven van Mariakapel, St. Willibrorduskapel en doopkapel naar beneden storten. Het gewelf boven het hoogaltaar is gelukkig blijven hangen.”⁵

Glaskunstenaar: Jan Willemen (1912 Dongen, -1985 Dongen)

De originele glas-in-loodramen van Joep Nicolas uit Roermond zijn door de Dongense glazenier Jan Willemen na de oorlog vervangen. Jan Willemen kreeg van 1942-1945 een opleiding als tekenaar en schilder aan de academie van Tilburg, en ging van 1946-1949 naar de academie voor Schone Kunsten in Antwerpen, afdeling monumentale en grafische klassen.

2.3.5 Bouwfase 1969 : aanpassingen na 2de Vaticaans Concilie

Na de revolutie in de jaren '60 ontstond ook een hervorming en verandering in de kerk. De dienst werd uitgevoerd in het Nederlands en niet meer in het Latijn. En de priester ging het publiek toespreken, voorheen stond de priester met zijn rug naar het volk. Door deze hervormingen werd het altaar aangepast. De marmeren communiebanken en de preekstoel verdwenen. Ook werd besloten om de mozaïekvloer te vervangen door een natuurstenen vloer. De doopkapel verdween en de doopvont kwam in het priesterkoor.

Afb. 21. Het interieur van de kerk voor 1960

⁵ Dagboek van een dorpspastoor in Teteringen, een tijdsbeeld van 1925 tot en met 1945, heemkundekring Teterings Erfdeel, ISSN nr. 1380-121X, jg. 28, deel 110, juli 2019, pag. 73

2.3.6 Conclusie Bouwgeschiedenis

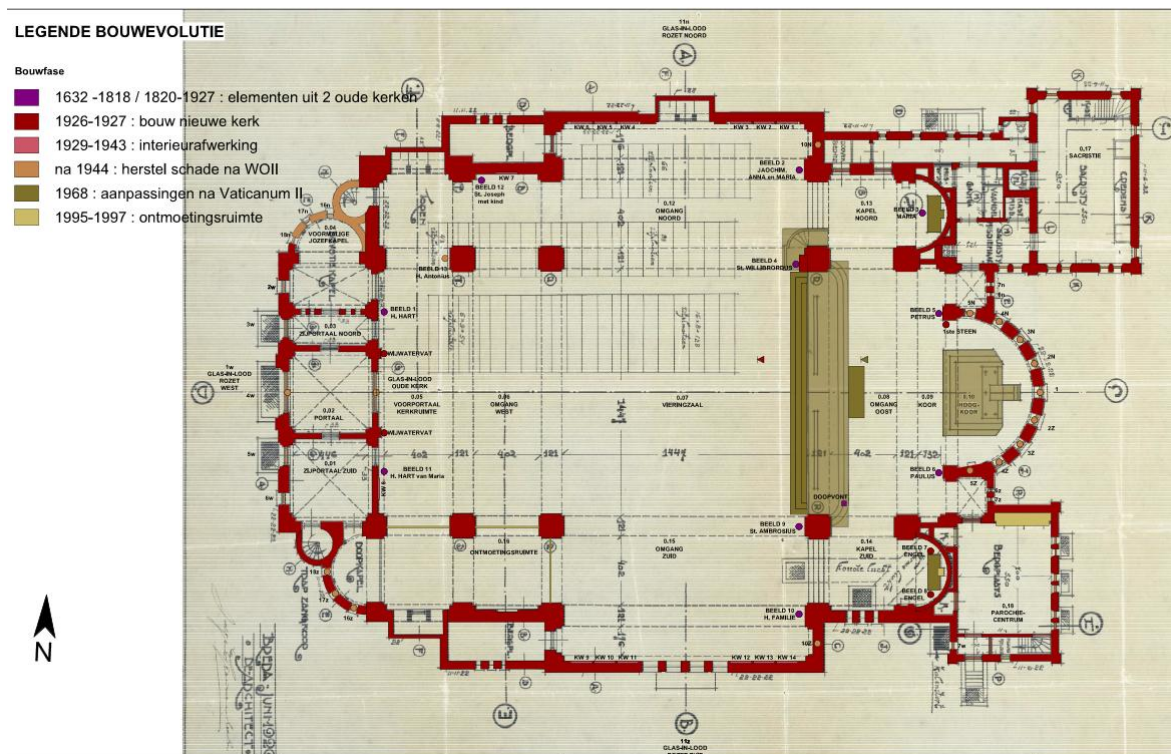
In 1926 besloot het bisdom om over te gaan tot de bouw van een nieuwe Kerk. De kerk werd in 1927 opgeleverd door architect Jac. van Groenendael. De glas-in-lood ramen werden aangebracht door glazenier Joep Nicolas. (bouwfase donkerrood)

Bepaalde elementen uit de twee voorgaande kerken werden behouden, o.a. beelden en de doopvont op hardstenen voet uit 1787 (bouwfase donkerpaars)

Aan het einde van de tweede wereldoorlog werd de kerktoeren opgeblazen. De beschadiging was enorm. De glas-in-loodramen werden stukgeblazen, de kleine lancetramen in het koor bleven behouden.

Na het tweede Vaticaans Concilie werd het altaar naar voren gebracht. De preekstoel en de communiebanken werden weggehaald (bouwfase donkerbruin)

In 1997 werd een ontmoetingsruimte gebouwd rechts achter in de kerkruimte.

Afb. 22. Bouwfasen

2.4. Historiek maatvoering van religieuze architectuur

Deze kerk is past in een eeuwenlange geschiedenis van kerkenbouw. In de meeste eenvoudige romaanse kerk zitten basisverhoudingen die op te bouwen zijn uit vaste verhoudingen. De katholieke bouwers tijdens het interbellum keken terug naar deze romaanse bouwkunst. Met als doel de architectuur te vernieuwen vanuit de bestaande bouwtraditie.

Deze kerk is ontworpen met een vaste maatverhouding, gebaseerd op bakstenen in Waalformaat, waarbij de koppenmaat van 11 cm de kleinste maat is in de begane grond, en de lagenmaat van 6,25 cm de kleinste maat is in de hoogte. De toepassing van vaste maatsprongen geeft een harmonieuze ruimtelijke werking.

Afb. 23. Koppenmaat, baksteen + 1 voeg is 11 cm

Afb. 24. Lagenmaat, hoogte van een baksteen + 1 voeg is 6,25 cm

Om de maatvoering in de kerk te duiden worden hierna verwezen naar twee bronnen. Ten eerste een verwijzing naar het boek “Bouwkundige compositie” van architect en katholieke kerkenbouwer Jan Stuyt (1868-1934). En ten tweede naar een afbeelding uit het boek “Jan de Jong, pionier van het plastische getal” van Hilde de Haan.

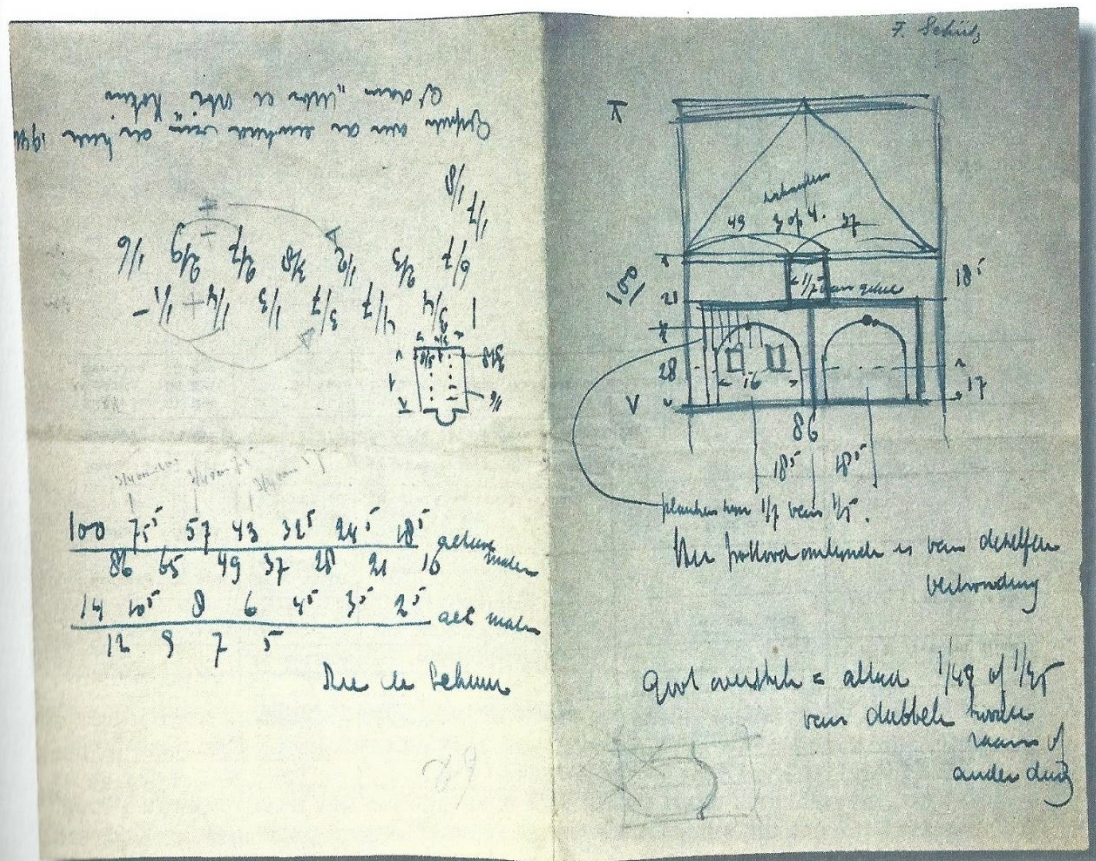
In het boek van Jan Stuyt staat dat **eenheid ontstaat door het goed rangschikken van de zaken. En hoe eenvoudiger de hoofdverhoudingen in de architecturale compositie, hoe harmonieuzer het geheel.** Hierbij verwijst hij naar de muziek:

“De eenvoudigste betrekking bij de tonen onderling is de octaaf (1 bij 2), d.w.z. indien een gespannen snaar die een zekere toon voortbrengt tot op de helft wordt ingekort, is het aantal trillingen van die verkorte snaar zodanig dat ze klinkt als het octaaf van de eerste toon. De verhouding van de octaaf is dus de eenvoudigste namelijk 1:2. Tussen de toon en haar octaaf liggen nog andere tonen. Indien men 1/3 in plaats van de helft laat trillen krijgen we de kwint van de originele noot of 2:3. De lengte voorgesteld door 3:4 brengt de kwart voor, 4:5 de grote tert en 5:6 de kleine terts.” Hierna geeft hij een opsomming van de studies die ondernomen zijn om hieruit een proportie-stelsel af te leiden dat toepasbaar is in de architectuur.⁶

De Delftse School en de daaruit ontstane Bossche School zijn twee stromingen die verder werkten op het toepassen van harmonieuze verhoudingen in de religieuze architectuur. Maar in het baksteen expressionisme van het interbellum werd ook al met vaste baksteenmaten gewerkt.

⁶ STUYT, J., Bouwkundige compositie, Standaard Boekhandel, Antwerpen, 1933, pag. 91-97

Het boek “Jan de Jong, een monografie” start met een velletje met aantekeningen uit 1946 van architect Frits Schütz (1905-1948), waar Jan de Jong na de afloop van de tweede wereldoorlog werken. Deze schets was een notitie over een gesprek over “de eenheid van de kerk”. Dit gesprek had Schütz in een katholieke boekhandel in Amsterdam met een of meer collega’s. Op het papier is de getallenreeks te zien van het plastische getal. Dit terwijl dom van der Laan in 1946 nog maar een paar lezingen had gegeven over het plastische getal in het begijnhof van Breda. Dit roept de vraag op wie deze lessen in religieuze architectuur dan wel gegeven heeft.

EEN NOTITIE UIT DE NALATENSCHAP VAN ARCHITECT FRITS SCHÜTZ. LINKSBOVEN STAAT (OMGEKEERD): „GESPREK OVER DE EENHEID VAN DE KERK, 1946, AMSTERDAM ‘URBI ET ORBI’ ROKIN”. DAARMEE WERD EEN KATHOLIEKE BOEKHANDEL BEDOELD DIE GEVESTIGD WAS OP HET ROKIN 130. OPMERKELIJK: OP HET VELLETJE STAAT DE GETALLENREEKS VAN HET PLASTISCHE GETAL EN OOK BIJVOORBEELD DE GETALLEN 100 EN 75^5 (WAARBIJ IN POTLOOD: $3/4$ VAN 100) EN 57 (IN POTLOOD $3/4$ VAN 75) EN 43 (POTLOOD: $3/4$ VAN 57) EN 32^5 , 24^5 EN 18^5 . DE GETALLEN KOMEN TERUG IN DE TEKENING: „MET POTLOODOMLIJNDE IS VAN DEZELFDE VERHOUDING” (T.W. 3:4).

Afb. 25. Aantekening van architect Frits Schütz (1905-1948), archief BHIC⁷

Geïnspireerd door deze twee bovenstaande bronnen is het mogelijk om in deze kerk ook vaste maten te ontdekken. Feitelijk kan men spreken van maatbeperking, omdat vaste matensprongen gebruikt worden die afgeleid zijn van de baksteenmaat.

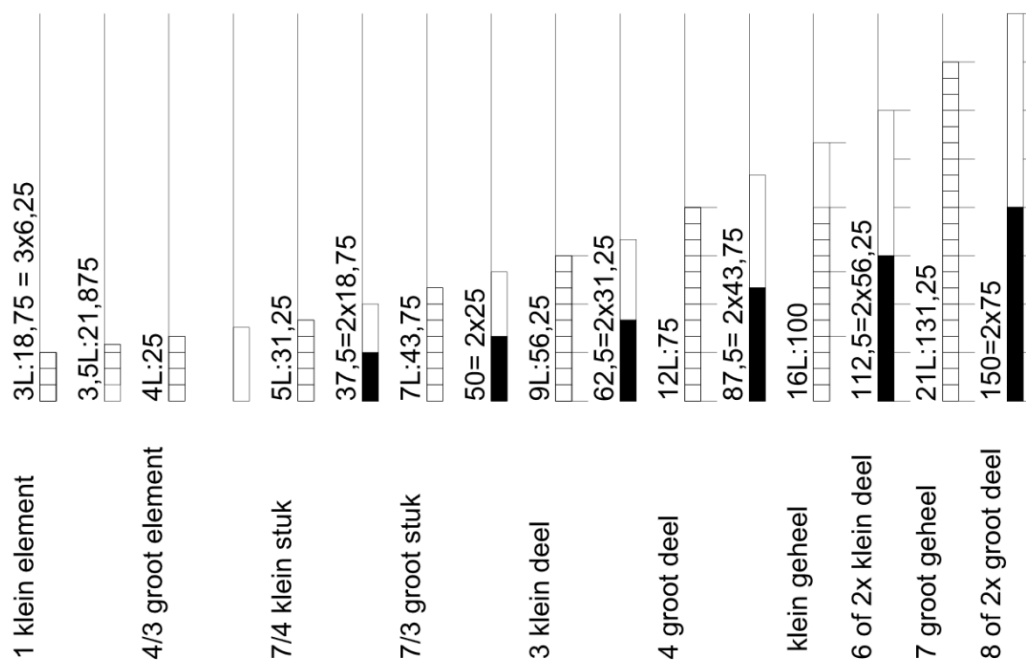
⁷ HAAN, H. de, Jan de Jong, De monografie, Het oeuvre van een pionier in het plastische getal, Architext, Haarlem, 2014, pag. 27

Hierin kan een proportie-stelsel gezien worden dat vergelijkbaar is met muziek. Waarbij één maat in verschillende delen verdeeld wordt. En waarbij een zelfde maatverhouding vergroot of verkleind kan worden. Door maatbeperking en vaste maatsprongen ontstaat een soort blokkendoos waarbij alle maten zich tot elkaar verhouden. Zo ontstaat een soort van magie waarbij alle onderdelen passen in het geheel. Het geheel is daarbij altijd groter dan de onderdelen. De voegen werden gebruikt om het geheel passend te maken.

Door de lagenmaat van het waalformaat (6,25cm) telkens met 1/3 te vergroten bekomt men de volgende matenreeks:

Authentieke serie: 18,75 (1/7) klein geheel, 25, 31,25 (ca 1/4), 43,75 (1/3), 56,25 (3/7), 75 (4/7), 1m (3/4), 131,25 (7/7) groot geheel

Afgeleide serie (verdubbeling van de authentieke serie): 21,875 (1/6), 29 (2/9), 37,5 (2/7), 49,3, 65,625 (1/2), 87,5 (2/3), 112,5 (6/7), 150 (8/7)

Afb. 26. Matenstelsel van het plastische getal, volgens lagenmaat van het waalformaat (bron: eigen studie auteur)

Het gebruik van deze maten geeft vlakken die zich harmonisch tot elkaar verhouden. Het plastisch blijkt een ruim getal te zijn. Het geheel is vaak net iets meer dan de som der delen. Maar het systeem kan met heel veel vrijheid toegepast worden en hoeft niet gekoppeld te worden aan één enkele architecturale bouwstijl, zoals de Delfste School of de Bossche School.

Het idee van harmonische proportie in de religieuze architectuur is niet nieuw en gaat terug tot Plato en Alberti. Waarbij harmonie wordt gezien als de essentie van schoonheid. Deze harmonie ontstaat door de relatie tussen de delen onderling en het grote geheel.

Aanbevolen proporties door Alberti zijn 1:1, 1:2, 1:3, 2:3 en 3:4.

In de Willibrorduskerk is gewerkt met de verhouding 1:1, de verhouding van het vierkant. Zo is de hangkoepel gebouwd op een vierkant. Daarnaast heeft de omgang rondom de zaal een verhouding van ca. 1 bij 4. De oost – west georiënteerde kerk is gebouwd in de lengterichting, met een lengte van ca 45 meter, en een breedte ca 32 meter. Dit is een verhouding van ca. 4 bij 3. De hoogte van de grote koepel binnen is 16 meter, dit is de helft van de breedte.

3. Bouwhistorische beschrijving van de huidige toestand

3.1. Beschrijving situatie en ruimtelijke context

De H. Willibrorduskerk met monumentenstatus is prominent gelegen in het centrum van Teteringen, op de hoek van de Hoolstraat en de Kerkstraat. De kerk is een onderdeel van het centrale langwerpige plein met kerkhof. Het geheel is bepalend voor de architectonische en ruimtelijke kwaliteit van de omgeving.

3.2. Kerk exterieur

Afb. 27. Zicht op kerk aan Hoolstraat

Afb. 28. Zicht op kerk vanaf de Kerkstraat

3.2.1 *Bouwmassa Kerk*

Algemeen:

In de beschrijving wordt gebruik gemaakt van de termen voor, links, achter en rechts bekeken vanaf de voorgevel.

Het betreft een **centraliserende kruiskerk** met klokkentoren en koepelbekroning en 8-hoekig vieringtorentje. In de vieringtoren hangt een heel oud klokje uit 1632 met Latijns opschrift “Johannes Sithof heeft mij gemaakt in Brussel in het jaar des Heren 1632”.

De **westgevel** van de centraliserende kruiskerk met topgevel met roosvenster wordt aan beide zijden geflankeerd door een toren.

Rechts is dat een kleine achthoekige traptoren met spits, links een hoge klokkentoren met vierkante plattegrond met voorgebouwde lage achthoekige toren. De drie torens en de dakruiter hebben een achzijdige spits met koperen bekleding en Art Decokruis. Het schilddak en de zadeldaken zijn voorzien van leien in Maasdekking. De gevels van de kerk zijn opgetrokken uit machinale baksteen met vlechtingen in reliëf en lisenen bij de grote toren.

De klokkentoren heeft aan alle zijden een blauw betegeld uurwerk met goudkleurige cijfers en Art Deco betonnen spuwversiersels op de hoeken. De westgevel bezit drie zware toegangsdeuren met imposant sierbeslag, waarvan de middelste, vleugeldeuren, het hoogste en breedste zijn. Het rondboogvormige glas-in-lood bovenlicht toont een vlucht eenden in rivieromgeving, de zon tegemoet. Hierboven zijn in het gevelvlak twee tegeltableaus aangebracht met in Gotische schrift de tekst: "Tibi sacrificabo" en "Hostiam laudis" (Ik zal voor U een loffer opdragen). Boven alle deuren, in de roosvensters en de torenramen is glas-in-lood toegepast.

De **west-, zuid- en noordtopgevel** worden verlicht door grote roosvensters met figuratief glas-in-lood, voorstellende aan de westzijde Christus en de apostelen, aan de zuidgevel in het midden de patroonheilige van de parochie St. Willibrordus omringt door bekende bisschoppen. Aan de noordkant in het midden Maria, omringt door haar vereerders. De kerk wordt verder verlicht door smalle hoge drielichtvensters onder een rondboog op de begane grond en kleine ronde vensters op de verdieping. In de absis bevinden zich negen rondboogramen waarin de “negen koren der engelen” zijn afgebeeld, te weten Serafijnen, Cherubijnen, Tronen, Heerschappijen, Vorstendommen, Machten, Krachten, Aartsengelen en Engelen. De engelen worden symbolisch weergegeven.

3.2.2 De voorgevel

Afb. 29. Voorgevel, portaal

Afb. 30. Topgevel met roosvenster

3.2.3 De rechter zijgevel

Afb. 31. De rechter zijgevel

Afb. 32. Voormalige doopkapel

Afb. 33. Vieringtorentje

Afb. 34. Vieringtorentje

Afb. 35. Kapel zuidoost

Afb. 36. Parochiecentrum

3.2.4 De achtergevel

Afb. 37. Achtergevel, parochiecentrum

Afb. 38. Achtergevel, koorsluiting

3.2.5 De linker zijgevel

Afb. 39. De linker zijgevel met toren

Afb. 40. Topgevel en toren

Afb. 41. De linker zijgevel, toegang naar sacristie

Afb. 42. De toegangsdeur

3.3. Sacristie exterieur

De sacristie is gebouwd op een rechthoekig grondplan onder een zadeldak. Het volume is aangebouwd aan de kerk d.m.v. een plat dak.

Afb. 43. De sacristie

Afb. 44. De sacristie

Afb. 45. De topgevel van de sacristie

Afb. 46. Venster

3.3.6 De hof rondom de kerk

Het H. Hartbeeld is voor de kerk geplaatst op de zuidwestelijke hoek van het kerkplein. Dit beeld heeft eerder bij de oude kerk uit 1820 gestaan en later midden op het kerkplein voor de huidige kerk. In de jaren '70 bij de verandering van het plein is het naar de zuidzijde verhuisd. Tot het in 1996 weer verhuisde bij de heraanleg van het plein.⁸

Afb 47, H. Hartbeeld, zicht richting kerkhof

Afb 48, H. Hartbeeld

⁸ HAPEREN, J. van, Wandeling door de Willibrorduskerk te Teteringen, Breda, 2002

BOUWHISTORISCHE VERKENNING . H. Willibrorduskerk Teteringen . 2-4-2025

DEWITTE ARCHITECTE . VLOKHOVENSEWEG 4 . NL-5625 WP EINDHOVEN . T +31 (0)6 33 80 81 34 . INFO@DEWITTEARCHITECTE.NL

3.4. Kerk interieur

Het is een Christocentrische kerk, een zogenaamde ‘volkskerk’. Dat wil zeggen dat het altaar vanuit de hele kerk goed zichtbaar is; het volk werd zo meer betrokken bij het centrale gebeuren tijdens de mis.

Het interieur wordt gedomineerd door de bakstenen hangkoepel op vier zware bakstenen pilaren. Hierop staan symbolen van één van de vier profeten en één van de vier evangelisten die samen de steunpilaren vormden voor Christus’ kerk en hier dus de kerk “dragen”. Op groen-glanzende steen staan: Daniël en Lucas (afgebeeld als rund); Ezechiël en Marcus (als leeuw); Isaias (Jesaja) en Matheus (als engel); Jeremias en Johannes (als arend).

De bandribben van de ronde scheibogen bestaan afwisselend uit baksteen en op zandsteenblokken lijkende gepleisterde vlakken. De muren zijn opgetrokken uit schoon metselwerk met groen geglaazuurde sierbanden. De bevloering bestaat uit donkerrode tegels met enkele zwarte sierbanden. De donker eikenhouten kerkbanken dateren uit de bouwtijd. De deuren die het portaal aan de binnenzijde afsluiten, hebben een glas-in-lood met voorstelling van de vroegere kerk uit 1820.

Het muurwerk bevat ingemetselde biechthokjes met rondboogvormige ingangen. De halfronde apsis bevat het orgel, welke in 1823 is gebouwd door de Vlaming Jean-Joseph Delahaye. Dit orgel stond indertijd op het oksaal, raakte in 1944 zwaar beschadigd en is in 1952 provisorisch hersteld. Het in 1991 door Gebr. Vermeulen volledig gerestaureerde orgel werd in de apsis geplaatst. Het is een rijksmonument en uniek in Nederland. Het orgel ontleent goeddeels het zicht op de schilderingen in de rondboognissen. In de hoek bevindt zich de eerste steen, voorzien van Gotisch schrift in goud (Ter ere van Sint Willibrord heeft de pastoor van deze kerk, Jos van den Muysenbergh, mij hier neergelegd, gesteund door de godvruchtige vrijgevigheid van de hele parochie. In het jaar des Heren 1926, 14 oktober).

De kerk bevat kruiswegstaties van de Haagse kunstschilder G. van Geffen uit 1929-43, een beeld van Ambrosius en enige onderdelen uit de kerk uit 1820 zoals de hardstenen doopvont uit 1787 en twee schilderijen: een verrijzenis van Christus van W. Schaeken uit 1823 en een H. Familie uit de tweede helft van de 17e eeuw.

Rechts achter in de kerk is sinds 1997 een ontmoetingsruimte gebouwd.

3.4.1 De begane grond

Portaal 0.02

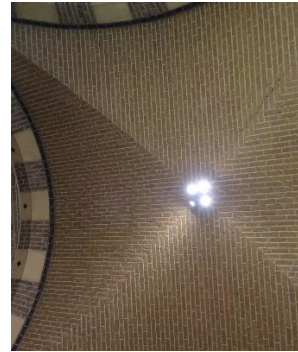
Afb. 49 Deur naar kerk

Afb. 50. Deur zijportaal zuid

Afb. 51. Tegelvloer

Afb. 52. Kruisgewelf

Zijportaal zuid 0.01

Afb. 53 Toegangsdeur

Afb. 54. Deur naar kerk

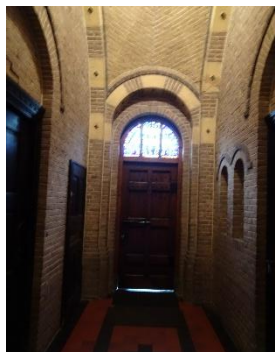

Afb. 55. Raam 6w

Afb. 56. Kruisgewelf

Zijportaal noord 0.03

Afb. 57 Toegangsdeur

Afb. 58. Tegelvloer

Afb. 59. Deur naar kerk

Afb. 60. Tweelicht

Voormalige Jozefkapel 0.04

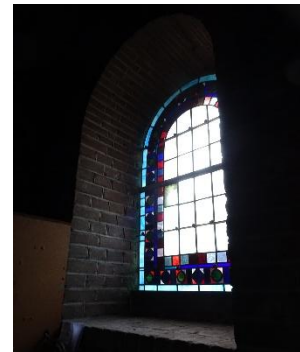
Afb. 61 Voormalige kapel

Afb. 62. Verwarmingstoestel

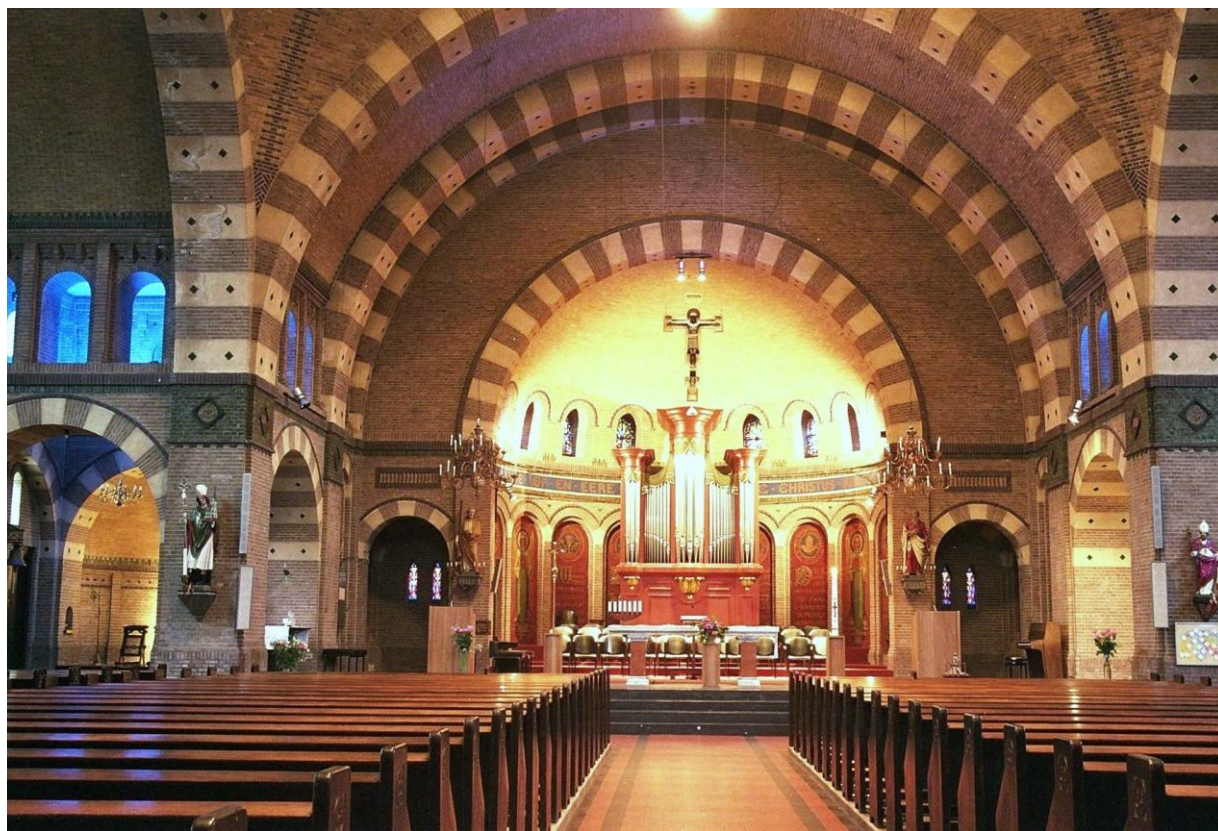

Afb. 63. Glas-in-lood 17n

Afb. 64. Glas-in-lood 2w

De kerkrumte

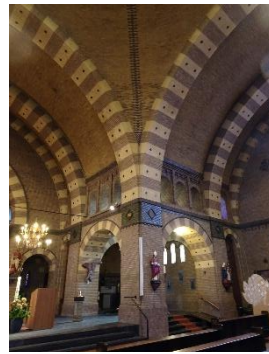
Afb. 65. De kerkrumte met zicht op het priesterkoor met koorapsis (bron: Reliwiki.nl)

Afb. 66 Eerste steen

Afb. 67. Scheibogen

Afb. 68. Pilaar

Afb. 69. Pilaster

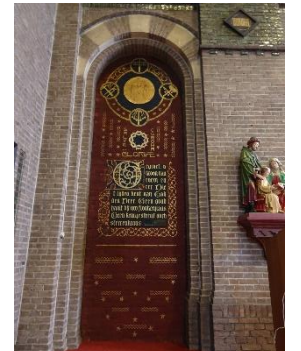
Afb. 70 Maria-altaar kapel 0.13

Afb. 71. Biechtstoel noord

Afb. 72. Toegangsportaal

Afb. 73. Doven biechtstoel

Afb. 74. De kerkruijme met zicht op het noordelijk roosvenster

Interieurelementen in kerschip en priesterkoor:⁹

Het altaar met wijdingskruisen (afb 75). In het midden van het priesterkoor staat het marmeren altaar. Midden vooraan in het altaarblad is een ruimte waarin een relikwie van Willibrordus zit.

De doopvont op hardstenen vierkante voet waarin de kuip is uitgehold; met het jaartal 1787 Het deksel is van rood en geel koper gedreven.(afb. 76)

Glas-in-lood ramen in de kerk, zie hoofdstuk 3.4.3

5 Biechtstoelen, waarvan twee in originele staat, waarvan één doven biechtstoel (afb 71)

2 Wijwatervaten (afb 78)

14 kruiswegstaties, op paneel ingewerkt in de muur(afb 77) De kruisweg is geschilderd door de Haagse kunstschilder G. van Geffen tussen 1929 en 1934. De kruiswegstaties zijn sterk beïnvloed door Jan Toorop.

De houten tekstborden, onder de kruiswegstaties, kunnen worden omgedraaid, zodat de teksten kunnen worden aangepast aan de tijd van het jaar. Gemaakt door pastoor Muysenberg (± 11.500 tekens) (KW 1 tot 14) (afb. 77)

Bijzonder is dat de pastoor deze borden ontwierp en ook zelf kalligrafeerde. Hiermee wou hij de mensen inspireren bij het bidden van de kruisweg. Karakteristiek voor het interbellum is dat deze teksten de nadruk leggen op zonde, schuld en boete.

Boven het priesterkoor hangen **twee 16-armige kroonluchters**, gemaakt in de 1ste helft van de vorige eeuw, in Lodewijk XVI stijl, koperlegering van rood- en geelkleurig koper.¹⁰

Achter het altaar in de absis staat het monumentale vroeg 19de eeuwse Vlaamse **orgel**. Het is rond het jaar 1823 gebouwd werd door Jean Joseph Delahaye uit Antwerpen. Dit is het enige overgebleven orgel in Nederland van deze orgelbouwer(afb. 79). Het orgel is afkomstig uit het voormalig kerkje van Teteringen. Bij de verhuizing is het uitgebreid met een aantal orgelpijpen. Vroeger moest de windlade van het orgel gevuld worden met hand-kracht, er waren steeds twee mensen nodig om te spelen, één om te spelen en één als zogenaamde orgeltrapper om de windlade te vullen met lucht d.m.v. van soort blaasbalg. Hiervoor is in 1930 een elektrische motor bijgeplaatst. Het orgel werd in het najaar van 1944 zwaar beschadigd en werd door de orgelmakers Vermeulen hersteld. De orgelkast is gereconstrueerd, de onderdelen zijn gesneden door G. Ravensberg uit Waddinxveen. Het orgel heeft nu, na de restauratie van 1991 veertien registers.¹¹ (Afb. 79)

Links op het priesterkoor is **de eerste steen** aangebracht met de volgende tekst: "in honorem Sti Willibordi me posuit Par. huius Eccles. Jos v.d. Muysenbergh piisima totius Gregis largitate adiutus. Anno Domini MCMXXVI 14 octob". (Ter ere van Sint Willibrord heeft de pastoor van deze kerk, Jos van den Muysenbergh, mij hier neergelegd, gesteund door de godvruchtige vrijgevigheid van de hele parochie. In het jaar des Heren 1926, 14 oktober).(Afb. 66)

⁹ HAPEREN, J. van, Wandeling door de Willibrorduskerk te Teteringen, Breda, 2002

¹⁰ HAGE, M., Inspectierapport historische interieurobjecten, Monumentenwacht Noord-Brabant, 2013

¹¹ HARST, J.J. van der, J.J. Delahaye-orgel 1823 Teteringen, 2005

Beelden en schilderijen:

- Links van de portaaldeuren staat een **H. Hartbeeld van Christus** (B1)
- Rechts van de portaaldeuren staat het **H. Hartbeeld van Maria** (B11)
Deze twee Heilig Hartbeelden, vermoedelijk gipsen beelden, komen al voor in de inventaris van 1898, de toenmalige pastoor kocht ze ten behoeve van de nieuwe kerk. Ze komen uit beeldenfabrieken en ateliers voor kerkelijke kunst waar in die tijd een grote massaproductie van was.
- Boven de kruisweg 10 hangt een **schilderij**, op houten paneel, voorstellende de **H. Familie**. Ook wel genoemd: "Maria met de baard", omdat het door de vreemde schaduw in de hals van Maria lijkt, alsof ze een baard heeft. (Vlaanderen, 1700).
- Daarnaast, boven kruisweg 13, hangt een **schilderij** op doek, met een afbeelding van **de Verrijzenis**. Christus met een staf in zijn rechterhand zwevend boven de graftombe. Het is een altaarstuk van de oude kerk. Geschilderd en gesigneerd door W. Schaeken in 1823.
- Rechts zien we een **houten gepolychromeerde beeldengroep** van de **H. familie**. Dit beeld stamt uit circa 1900.(B10) In 1996 herschilderd door J.G. Post uit Breda.
- Een lindenhouten gepolychromeerd beeld van **St. Ambrosius** rond 1830. Let op de staf, het gewaad en de bijenkorf. Ambrosius is de patroonheilige van de bijenhouders en de schutters.(B9) Contrareformatorische barok, vermoedelijk Antwerps ambachtelijk atelier
- In de zuidelijke kapel staan vergulde twee engelenbeelden (B 7&8)(Afb. 84). Onderdelen van het vroegere hoogaltaar.
- In deze kapel staat ook het abstract sacramentsaltaar van na het Tweede Vaticaanse Concilie, met modern metalen tabernakel. Een modern liturgisch meubel.
- Het gepolychromeerd beeld van de **apostel Paulus**, gekleed in een Romeinse toga met een zwaard in de ene en de bijbel in de andere hand. De bijbel als symbool voor de Verkondiger; en het zwaard als symbool voor: "Het woord van God als een tweesnijdend zwaard" (B6) Contrareformatorische barok, vermoedelijk Antwerps ambachtelijk atelier
- Het gepolychromeerd beeld van de **apostel Petrus** met in z'n hand een omgekeerd kruis en twee sleutels. De sleutels, zijnde de sleutels van het rijk der hemelen (zie Matth.16,19).(B5) Contrareformatorische barok, verm. Antwerps ambachtelijk atelier
- Boven in de absis zijn 9 boogramen aangebracht: In de nissen zien we **teksten en versieringen, van triplex**, ontworpen en aangebracht door pastoor van den Muysenbergh, uitgezaagd door kinderen van de lagere school als handenarbeid.
- Ook de **schilderingen** op het priesterkoor zijn door Muysenbergh ontworpen en hij heeft deze samen met kunstschilder W. Huijbregts in 1939 geschilderd. De tekst bovenaan het priesterkoor is uit het officie van Palmzondag: "Gloria, Laus et honor, tibi sit Rex Christe Redemptor". (Glorie, Lof en Eere, zij U Koning Christus verlosser).
- Voor twee van de 9 nissen onder de apsisramen ontwierp pastoor Van den Muysenberg **schilderingen van twee engelfiguren**. De ene engel "Flamma" draagt een vlammeende zon die staat voor Christus als het licht voor de wereld (de geboorte). De andere engel "Amoris" draagt het heilig hart dat na de kruisiging doorstoken werd (dood). De vormgeving van de panelen doet denken aan ontwerpen van de Beuroner Schule. De engelen werden op een vlakke manier weergegeven met enkel plasticiteit in de handen en gezichten, de haardracht is typisch voor de jaren '30.¹²
- Bij de linker pilaar een gepolychromeerde beeldengroep van **Joachim, Anna en Maria** uit ±1900.(B2) In 1996 gepolychromeerd door kunstschilder J.G. Post uit Breda.

¹² HUBAR, B. van Hellenberg, Kunst in Breda – Religieuze kunst : Willibroeduskerk, 2017, pag. 104-115

- Het **Mariabeeld** (B3) in de Mariakapel is in 1991 gerestaureerd en gepolychromeerd door atelier Uytdenhaag uit Breda.
- Tegen de rechter pilaar het gepolychromeerd beeld van patroonheilige **St Willibrordus**, die de hele "Kerk" draagt. (B4)
- Links van het priesterkoor, hangt de offerande klok met Latijns opschrift "Andreas van den Gheyn heeft me gegoten te Leuven in het jaar 1816".
- Boven het begin van de kruisweg hangt een schilderij op doek van de H. Cecilia, ± 1825. Het is een kopie van het in 1635 geschilderde compositie van A. van Dijck.
- Achterin is een houten gepolychromeerd beeld van **Sint Joseph met het Kind**. Het is van zacht lindenhout, gemaakt rond 1850. In 1993 gepolychromeerd door atelier Uytdenhaag (B 12)
- Tegen de pilaar hier zien we een hardstenen beeld van de h. Antonius van Padua uit 1952. Antonius is de patroon van de verloren voorwerpen. Ontwerper Frans Verhaak (B13)
- Boven de viering hangt een houten triomfkruis, Byzantijnse stijl, vormgeving uit jaren '30.

Nota: de beelden Ambrosius, Petrus en Paulus uit 1820-1830 hadden vermoedelijk eerst geen gekleurde afwerklaag, maar werden in de tijd van de neogotiek gepolychromeerd. Vervolgens zijn de kleuren waarschijnlijk in de jaren '70 verwijderd, en later in de jaren '90 opnieuw aangebracht.

Afb. 75 Altaar

Afb. 76. Doopvont

Afb. 77. Kruiswegstatie

Afb. 78. Wijnwatervat

Afb. 79 Orgel

Afb. 80. Offerande Klokje

Afb. 81. St. Willibrodus

Afb. 82. St Joseph met kind

Afb. 83 Paulus

Afb. 84. Tabernakel jaren '60

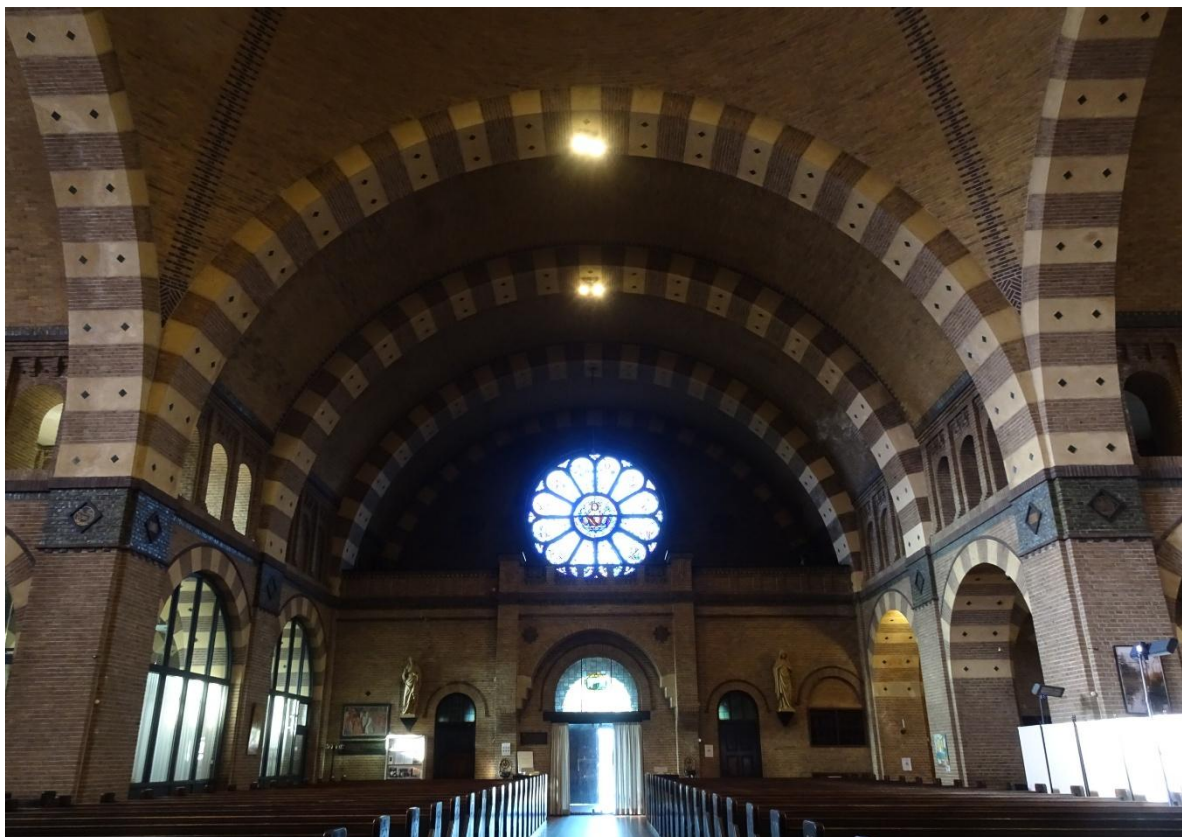
Afb. 85. St. Ambrosius

Afb. 86. Petrus

Afb. 87. De kerkruijme met zicht op het zuidelijk roosvenster

Afb. 88. De kerkruijme met zicht op het westelijk roosvenster

Het koor

Het priesterkoor is van de vieringzaal gescheiden door een rondboogvormige scheiboog, de triomfboog. Achter deze boog wordt het rechthoekige priesterkoor begrensd door twee buitenmuren. Aan de linkerzijde zit een deur die toegang geeft tot de sacristie. Het priesterkoor wordt afgesloten door een tweede scheiboog, met hierachter de halfronde koorapsis.

Afb. 89. Het priesterkoor

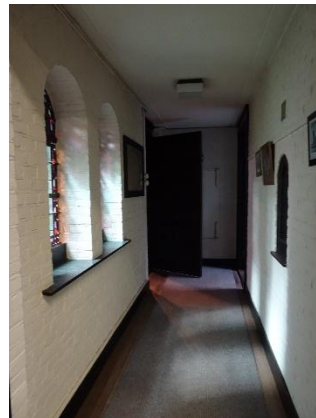
Afb. 90. Het hoogaltaar met orgel

De sacristie

Het priesterkoor is van de sacristie gescheiden door een dienstingang voor de pastoor. De sacristie is de plaats naast de kerk waar de erediensten voorbereid worden. De priester kleedt er zich aan. De kelk met wijn, en de paten met hosties (symbool voor brood) worden er klaargezet. Voor de offerande start wordt de hangklok naast de deur aangeslagen (afb. 80).

Afb. 91. Toegang naar sacristie, met buitendeur

Afb. 92. Dienstingang voor de pastoor, tussen sacristie en priesterkoor

Afb. 93. Sacristie

Afb. 94. Sacristie

Het parochiecentrum

Aan de rechterzijde van het priesterkoor is een doorgang naar het parochiecentrum.

Afb. 95. Toegang parochiecentrum, met buitendeur

Afb. 96. Parochiecentrum

Afb. 97. Parochiecentrum

Afb. 98. Parochiecentrum

Afb. 99. Parochiecentrum, kelder

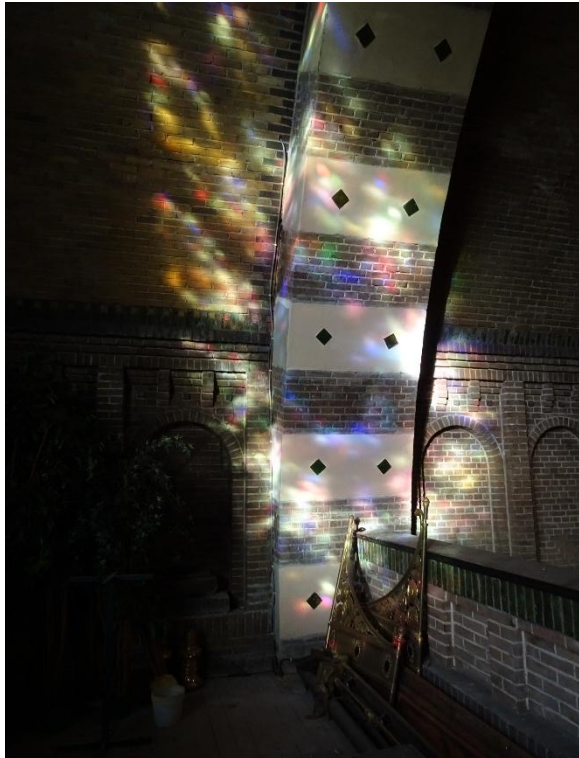

Afb. 100. Parochiecentrum, zolder

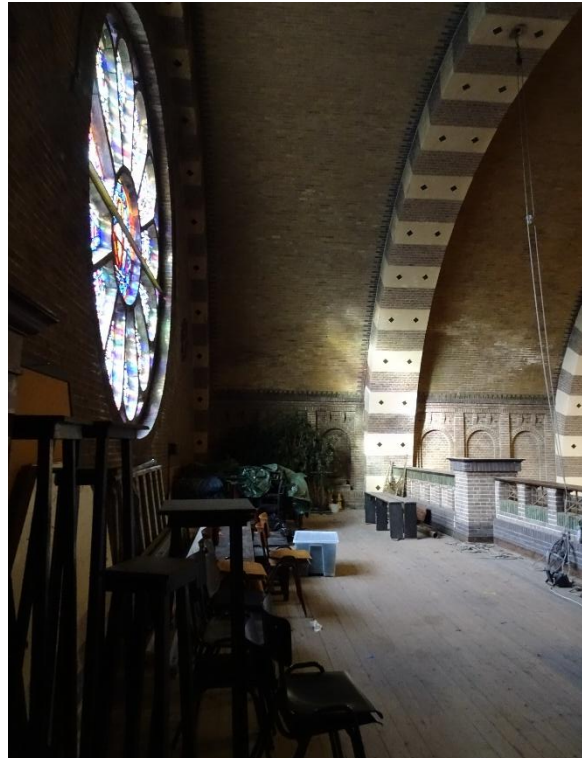
3.4.2 De verdieping

De koorzolder

De koorzolder of oksaal bevindt zich boven het toegangsportaal en is bereikbaar via een spiltrap in een traptoren. Het roosvenster met glas-in-loodvulling (glasraam) dat zich in de voorgevel bevindt geeft uit op de koorzolder. De koorzolder staat in open verbinding met het kerkship en is hiervan afgescheiden door een gesloten bakstenen leuning.

Afb. 101. Koorzolder

Afb. 102. Koorzolder met roosvenster

Afb. 103. Gewelven

Afb. 104. Gewelven

3.4.3 De glas-in-loodramen

Ensemble 1

Aantal: 9 – in het priesterkoor

Materiaal: gebrandschilderd

Ontwerper: Joep Nicolas, 1927 (verwoest) - Jan Willemen, 1951 (vervanging)

Thema: “De negen koren van de Engelen”, figuratief,

Glasraam 5N: *De heerschappijen*, met scepter en zwaard, beduiden de macht Gods over de wereld.

Glasraam 4N: *De krachten*. Zij dragen de lijdenswerktuigen en duiden op het lijden van Christus

Glasraam 3N: *De machten*. Zij zijn de beschermers van de mensheid en dragen als zodanig een vlammend zwaard.

Glasraam 2N: *De cherubijnen*, veel-ogigen met de volheid der kennis. Zij worden met ogen bezette veren afgebeeld

Glasraam 1: *De serafijnen*, enkel vuur en liefde. Zij worden afgebeeld met zes vleugels en vlammen vuur. Zij dragen 'n schild waarop de woorden: Heilig, Heilig, Heilig.

Glasraam 2Z: *De tronen*, troondragers der Godheid. Zij zijn de majesteit en de gerechtigheid. Zij worden aangeduid door vuurraderen.

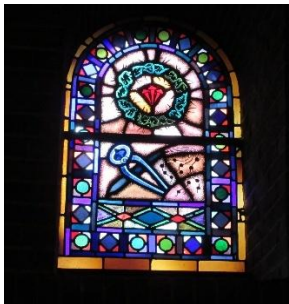
Glasraam 3Z: *De vorstendommen*. Als beschermers van vorsten dragen zij zwaard, scepter en kruis.

Glasraam 4Z: *De aartsengelen*, staande bij God's troon.

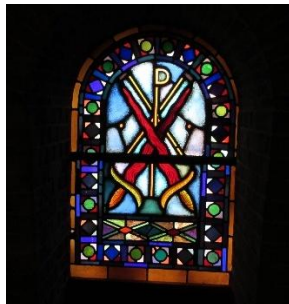
Glasraam 5Z: *De engelen*.

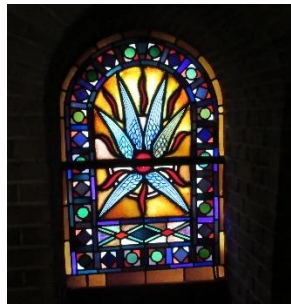
Afb. 105 Raam 5N

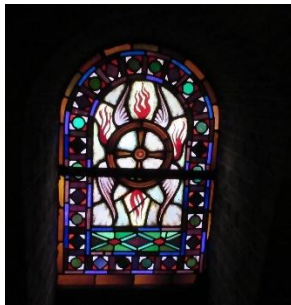
Afb. 106. Raam 4N

Afb. 107. Raam 3N

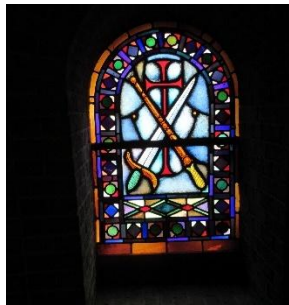
Afb. 108. Raam 2N

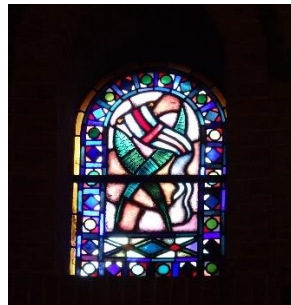
Afb. 109 Raam 1

Afb. 110. Raam 2Z

Afb. 111. Raam 3Z

Afb. 112. Raam 4Z

Afb. 113 Raam 5Z

Ensemble 2

Aantal: 4 – links en rechts naast priesterkoor, op begane grond

Materiaal: gekleurd glas

Ontwerper: Joep Nicolas, 1927 (mogelijk niet verwoest?)

Thema: Abstract patroon

Glasraam 7n&6n, 6z&7z

Afb. 114 Raam 7n&6n

Afb. 115. Raam 6z&7z

Ensemble 3

Aantal: 2 – links en recht bovenin de dwarsbeuk, kijkrichting oost

Materiaal: gekleurd glas

Ontwerper: Joep Nicolas, 1927 (mogelijk niet verwoest?) (10N gesigneerd?)

Thema: Abstract patroon

Glasraam 10N, 10Z

Afb. 116 Raam 10N

Afb. 117. Raam 10Z

De glas-in-loodramen naar ontwerp van Joep Nicolas zijn na de oorlog door Jan Willemen vervangen, hierbij is hij in de toenmalige stijl van Nicolas gebleven. De expressionistische decoratieve patronen, en de belettering doet vermoeden dat Willemen zijn ontwerp heeft afgestemd op het verdwenen werk van Nicolas.

Glasramen 7N & 6N, 10N & 10Z komen niet voor op de werkljst van Jan Willemen. Mogelijk zijn dit oorspronkelijke glas-in-loodramen.

Ensemble 4

Aantal: 3 – Roosvensters in zuid (dwarsbeuk), west (middenschip) en noord (dwarsbeuk)

Materiaal: gebrandschilderd glas

Ontwerper: Joep Nicolas, 1927 - Jan Willemen, 1950 & 1952 (vervanging).¹³

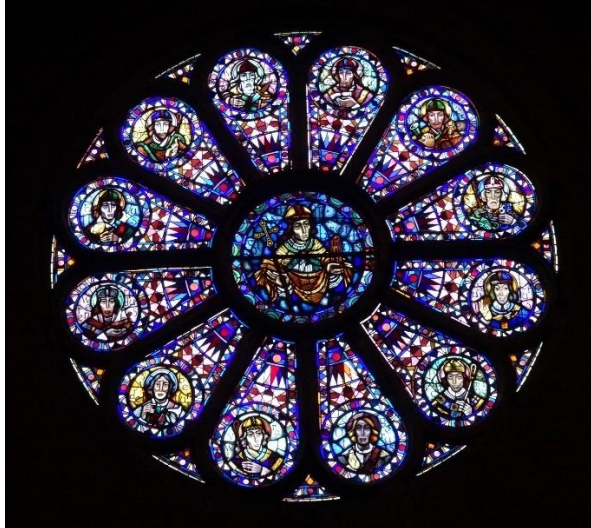
Thema: rozet of oculi met in het midden:

St. Willibrordus (11Z), de patroonheilige van de parochie, omgeven door heiligen

Christus (1W), omgeven door de twaalf apostelen.

Maria (11N), omgeven door zes vrouwen uit het oude testament en zes bekende Maria-vereerders

Glasraam 11Z, 1W, 11N

Afb. 118 Raam 11Z, St. Willibrordus

Afb. 119. Raam 1W, Christus

Afb. 120. Raam 11N, Maria

Afb. 121. Raam 1W, detail Christus, de Alpha en de Omega

¹³ <https://janwillemen.heemkundedongen.nl/oeuvrelijst/>

Ensemble 5

Aantal: 3

Materiaal:

Ontwerper: Joep Nicolas, 1927 - Jan Willemen, 1954 (vervanging).¹⁴

Thema: dopen

Plaats: voormalige doopkapel in ontmoetingsruimte

Glasraam 16z: De ark van Noach

Glasraam 17z: De wonderbaarlijke visvangst

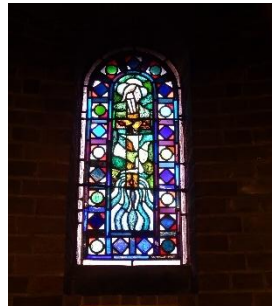
Glasraam 18z: De doop van Johannes in de Jordaan

Afb. 122 Raam 16z

Afb. 123. Raam 17z

Afb. 124. Raam 18z

Ensemble 6

Aantal: 2

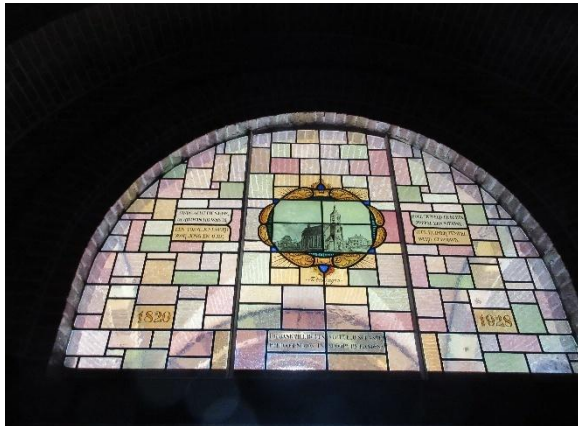
Materiaal: gebrandschilderd, grisaille

Ontwerpers: onbekend

Thema: De eerdere parochiekerk, die stond tot 1928 op het huidige kerkhof.

Thema 4w: Vliegende eenden bij zonsondergang

Plaats: boven de portaaldeuren in portaal 0.02

Afb. 125. Glas-in-loodraam boven portaaldeuren in kerk

Afb. 126. Raam 4w, boven portaaldeuren in voorgevel

De overige glas-in-loodramen bestaan uit blank of gekleurd glas, of eenvoudig glas-in-lood opgebouwd uit kathedraalglas in een ruitjesmotief.

¹⁴ <https://janwillemen.heemkundedongen.nl/oeuvrelijst/>

4. Waardestelling

4.1 De Heilig Willibrorduskerk

4.1.1 Algemeen cultuurhistorische waarden

De kerk is van algemeen belang als voorbeeld van de ontwikkeling van het katholicisme, in het bijzonder het streven naar het betrekken van de gelovigen bij de liturgie en geldt tevens als goed voorbeeld van een **centraliserende 'volkskerk'**.

4.1.2 Stedenbouwkundige en landschappelijke markering

De kerk heeft een unieke ligging. Ze ligt op de kruising van de Teteringsdijk met de weg van Breda naar Oosterhout, twee oude landwegen met middeleeuwse oorsprong. Door zijn sierlijke en erg fraaie toren is de H. Willibrorduskerk een landmark voor de voorbijgangers.

4.1.3 Architectuurhistorische waarden

De kerk heeft architectuurhistorisch belang door zijn bouwstijl. De centraliserende kruiskerk is gebouwd in een **Latijns-Byzantijnse stijl**, met invloeden van de middeleeuwse romaanse kunst. De klokkentoren bevat Art Deco elementen.

Het gebouw uit 1926-1927 is van architectuurhistorische waarde vanwege de plaats in het late oeuvre van de architect Jacques van Groenendael (1864-1932).

De kerk is van belang vanwege esthetische en architecturale kwaliteiten, en vanwege de gaafheid van exterieur en interieur.

4.1.4 Ruimtelijke en ensemblewerking

De kerk en het kerkhof, waar de voorgaande kerken stonden, zijn van bijzonder belang voor het silhouet en aanzien van het dorp. Het ensemble van kerk en kerkhof heeft historische en stedenbouwkundige betekenis. Haar locatie is een uitdrukking van de culturele, sociale en religieuze ontwikkeling van Teteringen.

4.2 Interne waardestelling

In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* wordt aangegeven dat de bouwhistoricus het relatieve belang van de onderdelen van het monument moet waarderen.

In deze interne waardestelling zijn de monumentwaarden van het perceel, het object en de onderdelen onderling vergeleken en geclassificeerd als hoge-, positieve- of indifferente monumentwaarde. Bijbehorend aan de tekstuele waardestelling zijn waarderingstekeningen in dit rapport opgenomen.

Hoge monumentwaarde: blauw

Deze zijn van cruciaal belang voor de structuur en/of de betekenis van het geheel. *Voor deze onderdelen is restauratie en conservatie gewenst. Ze worden bewaard in hun huidige toestand of gerestaureerd (storende verbouwingen kunnen ten gunste van hoog gewaardeerde onderdelen verwijderd worden). Hierdoor wordt de ruimte maximaal geberwaardeerd. Aanpassingen zijn denkbaar wanneer de bestaande monumentale waarde wordt versterkt (door herstel van details, terugbrengen van historische kleurstellingen, respectvolle bouwkundige ingrepen om waarde verstorende onderdelen te verwijderen, reconstructie van onderdelen).*

Positieve monumentwaarde: groen

Deze zijn van belang voor de structuur en/of de betekenis van het geheel. *Hiertoe behoren o.a. ingrijpend gerestaureerde elementen (of volledig vervangen naar oorspronkelijk model) waarbij de erfgoedwaarde hersteld of behouden werd. Hierdoor werd de mate van authenticiteit in het verleden aangetast. Ingrepen en aanpassingen die nodig zijn voor het goed functioneren van het gebouw zijn mogelijk, maar met respect voor het originele gebouw.*

Indifferente monumentwaarde: geel

Deze zijn van relatief weinig belang voor de structuur en/of de betekenis van het geheel. *Hiertoe behoren ook nieuwe ingrepen of toevoegingen die met respect voor de historische context zijn uitgevoerd. Voor deze onderdelen is behoud niet essentieel, wijzigingen en/of vervanging zijn mogelijk.*

Daarnaast kan de bouwhistoricus volgens de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* twee toetsingscriteria gebruiken: *de mate van authenticiteit en de mate van zeldzaamheid*. Het begrip *authenticiteit* staat voor de echtheid ‘zoals op het moment van ontstaan’. Er kunnen ook meerdere bouwfases van belang zijn. Dan is er sprake van bouwhistorische gelaagdheid. Bij het begrip *zeldzaamheid* is het van belang om aan te geven of dit op plaatselijk, provinciaal of landelijk niveau geldig is.

Nota: Over de inventaris van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN) in bezit van het Museum Catharijneconvent kon tijdens dit onderzoek niet beschikt worden.

4.2.1 Hoge monumentwaarde

Het kerkgebouw kan als een architectonisch geheel gezien worden. In bouwkundige zin is het gebouw door de tijd heen steeds meer aangekleed en zijn er relatief weinig bouwkundige ingrepen gedaan die het gebouw gedegradeerd hebben. Het exterieur van het kerkgebouw is op een paar summiere aanpassingen na volledig gaaf. De ruimtebeleving van het interieur is in ruimtelijke zin onaangetast, ze bestaat bij de gratie van een grote open kerkruimte met hangkoepel. De interne waardenstelling van het kerkgebouw is dan ook overwegend hoog gewaardeerd. De hoog waardevolle onderdelen zijn hieronder puntsgewijs beschreven.

Heilig Willibrorduskerk:

- De hoofdvorm van het kerkgebouw is in een zeer authentieke staat bewaard gebleven en is een representatieve vorm van een centraliserende kruiskerk.
- De originele deuren met omlijsting hebben een hoge waarde vanwege de hoogwaardig afwerking: gehengen, hang- en sluitwerk.
- De hoofdstructuur van baksteen wanden, baksteen schei- en rondbogen, bakstenen gewelven zijn erg typerend voor de bouwperiode.
- De glas-in-loodramen in het priesterkoor, in de voormalige doopkapel en in de roosvensters, zijn in de bouwtijd gemaakt door glazenier Joep Nicolas, en na WOII in dezelfde stijl vervangen door glazenier Jan Willemen. De lancetramen naast de apsis en twee ramen in de dwarsbeuk zijn mogelijk oorspronkelijk. De figuratieve glas-in-loodramen dragen bij aan de authentieke en oorspronkelijke sfeer van het kerkgebouw. Dit werk is bijzonder omdat het vroeg werk was van glazenier Joep Nicolas. Deze abstract decoratieve ramen hebben een hoge zeldzaamheidswaarde.
- De religieuze interieurelementen, zoals o.a. het altaar, het doopvont, het orgel, de religieuze houten beelden uit ca 1830, de kruisweg, de Beuroner schilderijen in de apsis, de wijwatervaten, het liturgische klokje, de vieringklok en anderen representeren de sacrale functie van het kerkgebouw. Deze elementen zijn uit de bouwtijd of komen uit de voorganger van de huidige kerk. Ze vallen in hun totaliteit onder de bescherming.

Sacristie en parochiecentrum:

- De hoofdvorm met bakstenen wanden en houten kap, heeft een hoge waarde.
- De deuren hebben een hoge waarde vanwege de hoogwaardig afwerking.
- De oorspronkelijke balklaag is behouden.

4.2.2 Positieve monumentwaarde

- De glas-in-loodramen in de kerk voorzien van eenvoudig glas-in-lood met gekleurd of blanke ruitjes vormen vakkundig werk en zijn ze ontworpen en gemaakt voor de kerk. Toch zijn ze in de wederopbouw periode hersteld en vervangen, ze behoren niet tot de eerste bouwphase.
- De tegelvloer met zwarte en rode tegels is uit de bouwtijd en van belang voor de beleving van het interieur, maar niet bijzonder zeldzaam als materiaal, patroon of vorm.
- De devotiekapel werd vernield bij een explosie een opnieuw opgebouwd.

4.2.3 Indifferente monumentwaarde

De natuurstenen vloertegels van het priesterkoor zijn op zichzelf van hoge kwaliteit, maar bouwhistorisch gezien zijn ze niet van de bouwtijd maar een verbouwing van na het 2de Vaticaans concilie.

De houten beplanking onder de kerkbanken leveren een beperkte bijdrage aan de architectonische bouwkwaliteit. Ze bestaan vermoedelijk uit houten balken die op klinkers in het zand gelegd zijn.

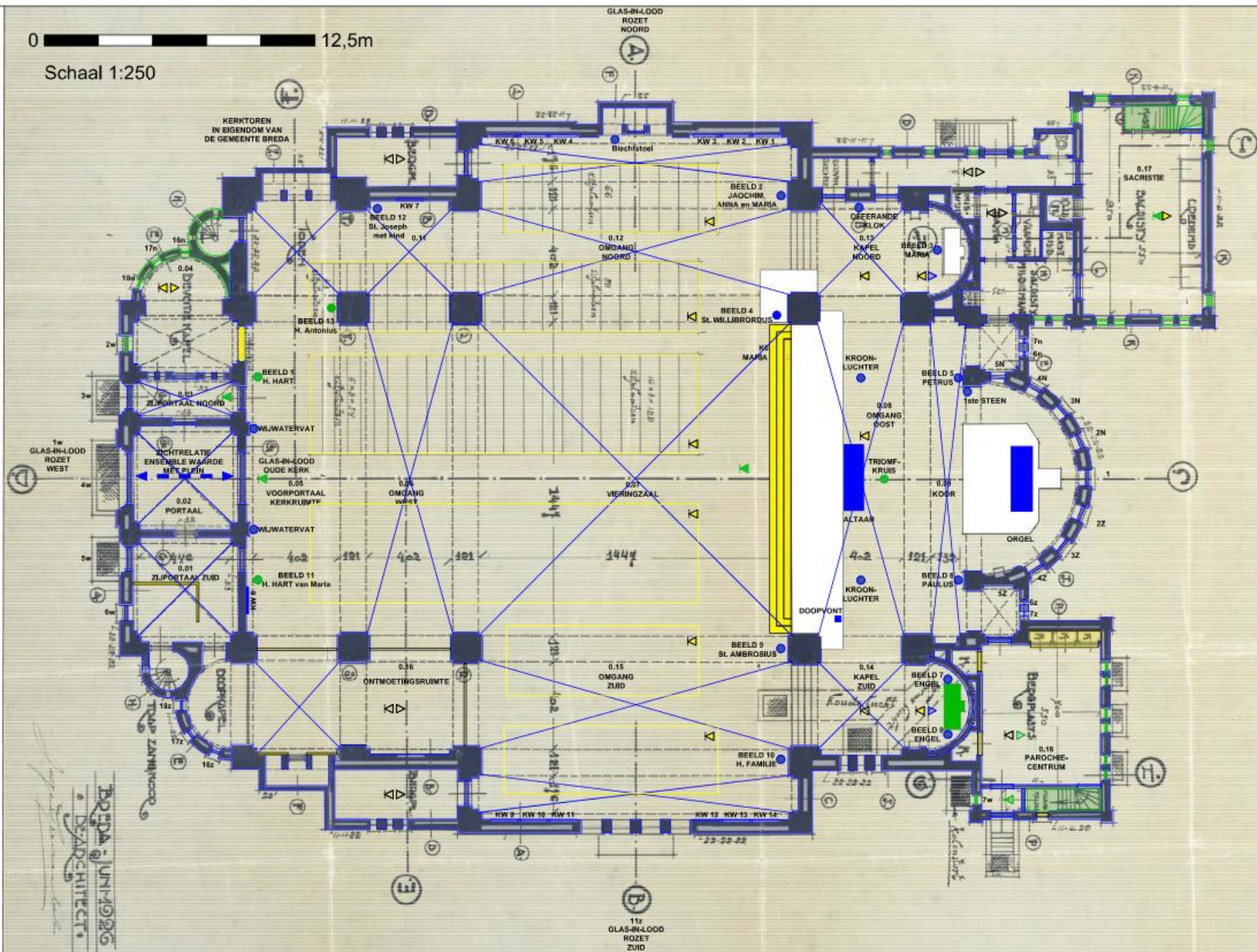
4.3 Waardenstellende tekeningen

LEGENDE WAARDE

- Hoge waarde
- Positieve waarde
- Indifferente waarde
- Plafondafwerking of kap
- Waardeplafondafwerking
- Waarde vloerafwerking
- Waarde wandafwerking
- Waarde interieurelement
- Zichtas of ruimtelijke relatie
- Ruimtelijke waarde
- Niet bezocht

0 12,5m

Schaal 1:250

Willibrorduskerk - Hart van Teteringen
Hoolstraat nr. 13 - Teteringen

Bestaande toestand - waardestelling
Begane grond

Dewitte Architecte - Bureau voor bouwhistorisch onderzoek
Vlokhovenseweg nr. 4 - 5625 WP Eindhoven - Tel +31 40 242 66 40

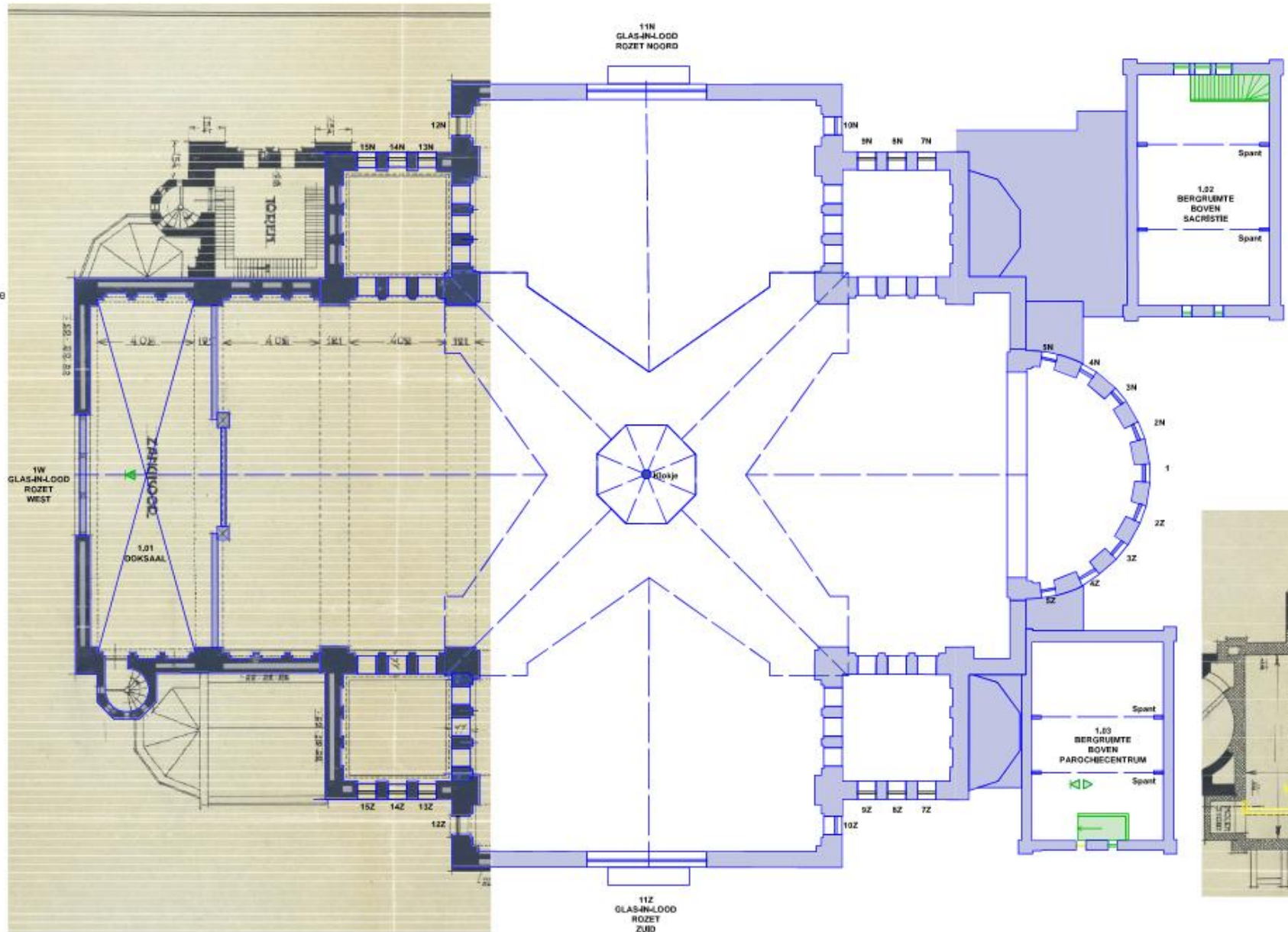

28-3-25

1

LEGENDE WAARDE

- Hoge waarde
- Positieve waarde
- Indifferente waarde
- Plafondafwerking of kap
- Waardeplafondafwerking
- Waarde vloerafwerking
- Waarde wandafwerking
- Waarde interieurelement
- Zichtas of ruimtelijke relatie
- Ruimtelijke waarde
- Niet bezocht

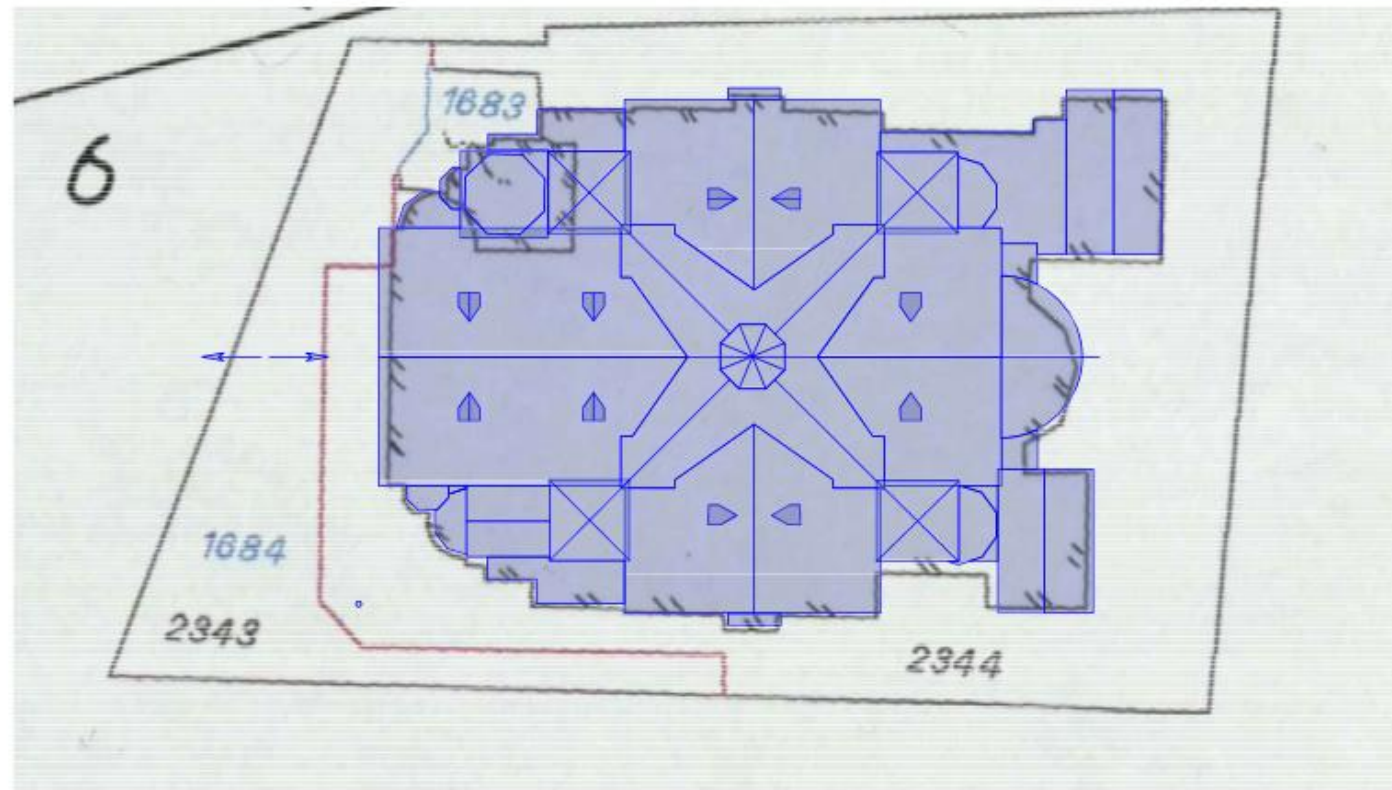
0 12,5m

Schaal 1:250

Willibrorduskerk - Hart van Teteringen Hooftstraat nr. 13 - Teteringen	Bestaande toestand - waardestelling 1e verdieping - kelder	Dewitte Architecte - Bureau voor bouwhistorisch onderzoek Vlokhovenseweg nr. 4 - 5625 WP Eindhoven - Tel +31 40 242 66 40		28-3-25	2
---	---	--	---	---------	---

LEGENDE WAARDE

- Hoge waarde
- Positieve waarde
- Indifferente waarde
- Waarde exterieurelement
- Zichtas of ruimtelijke relatie
- Ruimtelijke waarde

0 25m

Schaal 1:500

LEGENDE WAARDE

- Hoge waarde
- Positieve waarde
- Indifferente waarde
- Waarde exterieurelement
- Zichtas of ruimtelijke relatie
- Ruimtelijke waarde

0 10m

Schaal 1:200

Willibrorduskerk - Hart van Teteringen
Hoolstraat nr. 13 - Teteringen

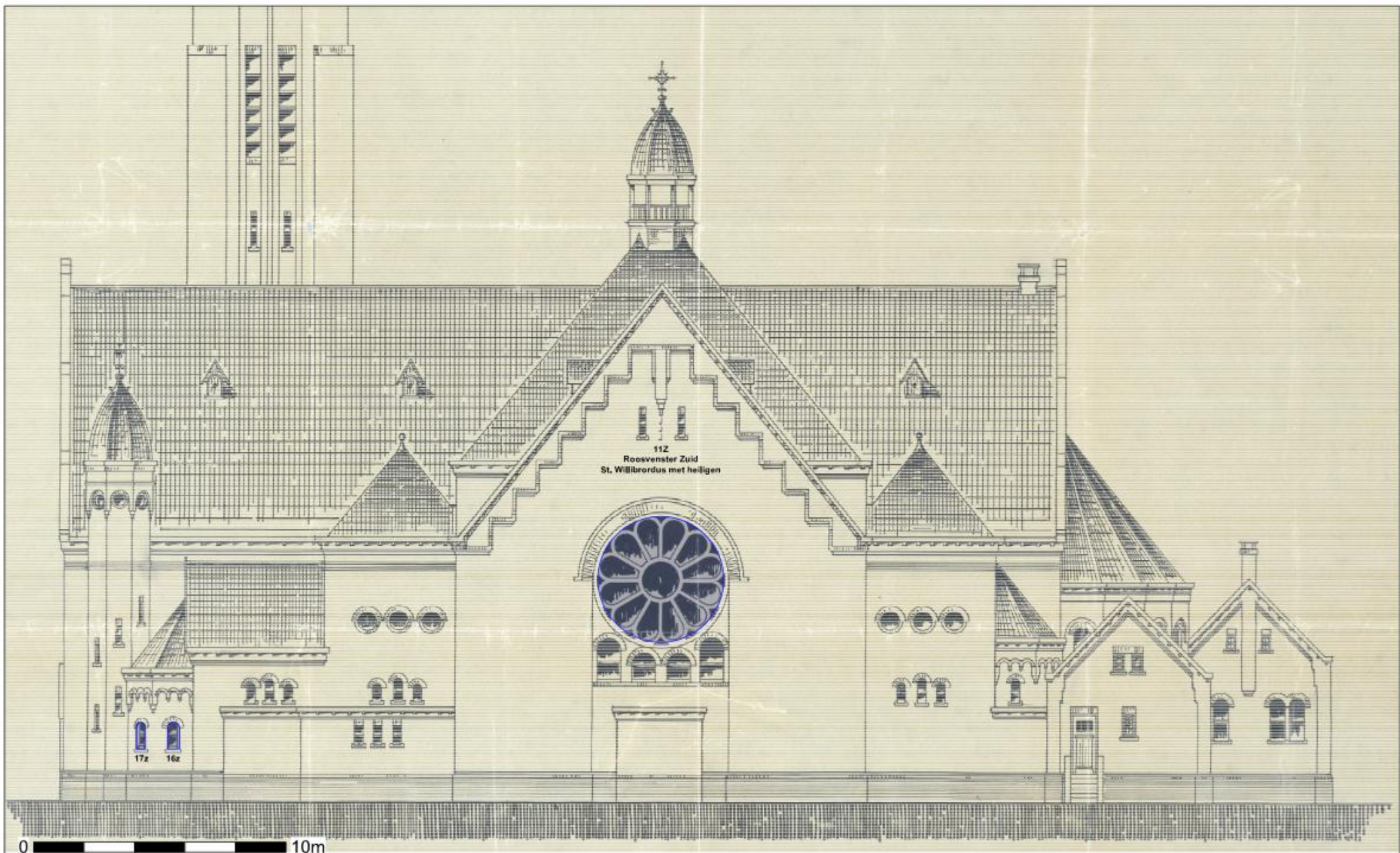
Bestaande toestand-waardestelling
Voorgevel en westgevel

Dewitte Architecte - Bureau voor bouwhistorisch onderzoek
Vlokhovenseweg nr. 4 - 5625 WP Eindhoven - Tel +31 40 242 66 40

28-3-25

5

Schaal 1:200

Willibrorduskerk - Hart van Teteringen
Hoolstraat nr. 13 - Teteringen

Bestaande toestand-waardestelling
Rechter zijgevel en zuidgevel

Dewitte Architecte - Bureau voor bouwhistorisch onderzoek
Vlokhovenseweg nr. 4 - 5625 WP Eindhoven - Tel +31 40 242 66 40

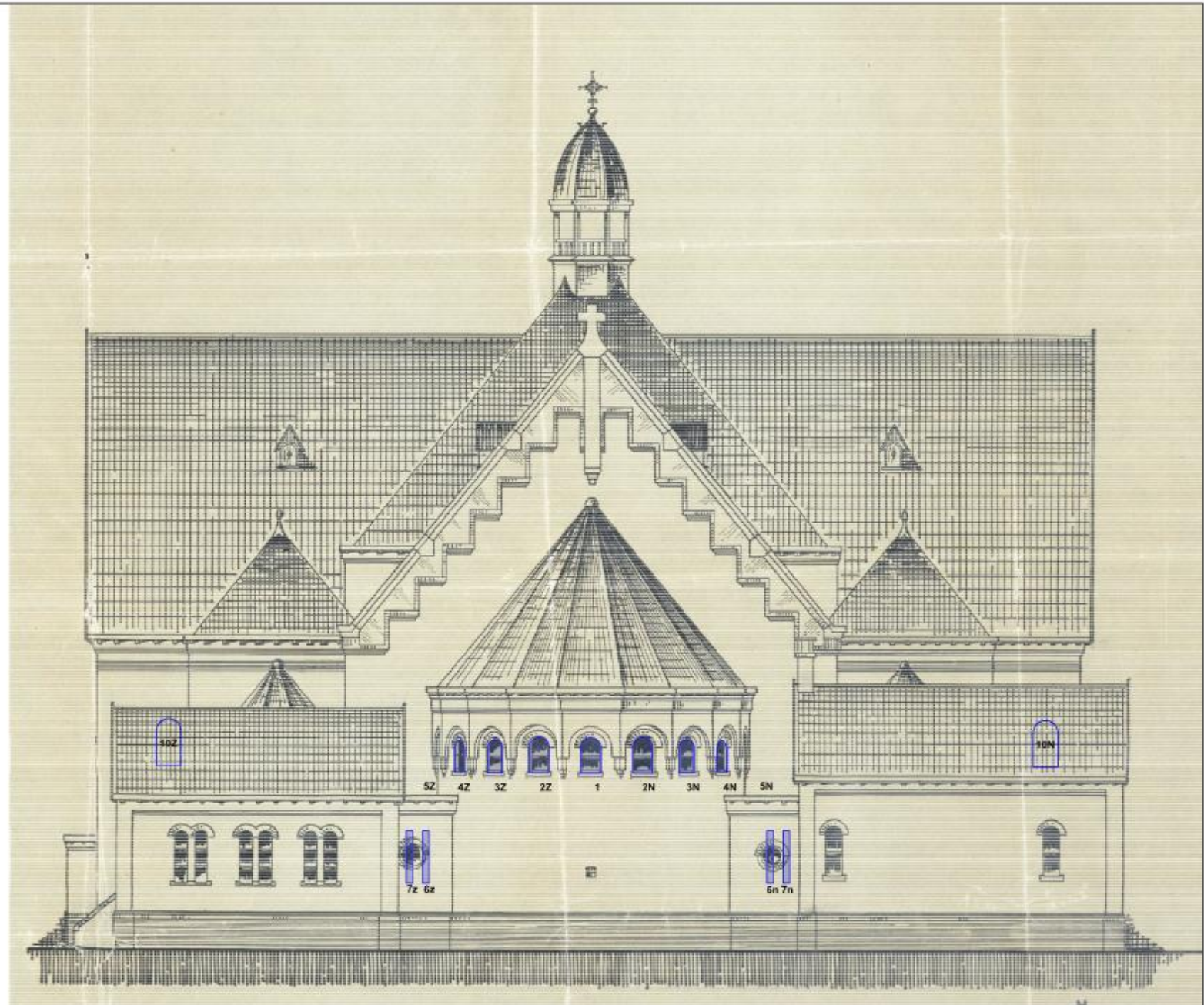

28-3-25

6

LEGENDE WAARDE

- Hoge waarde
- Positieve waarde
- Indifferente waarde
- Waarde exterieurelement
- Zichtas of ruimtelijke relatie
- Ruimtelijke waarde

0 10m

Schaal 1:200

Willibrorduskerk - Hart van Teteringen
Hoolstraat nr. 13 - Teteringen

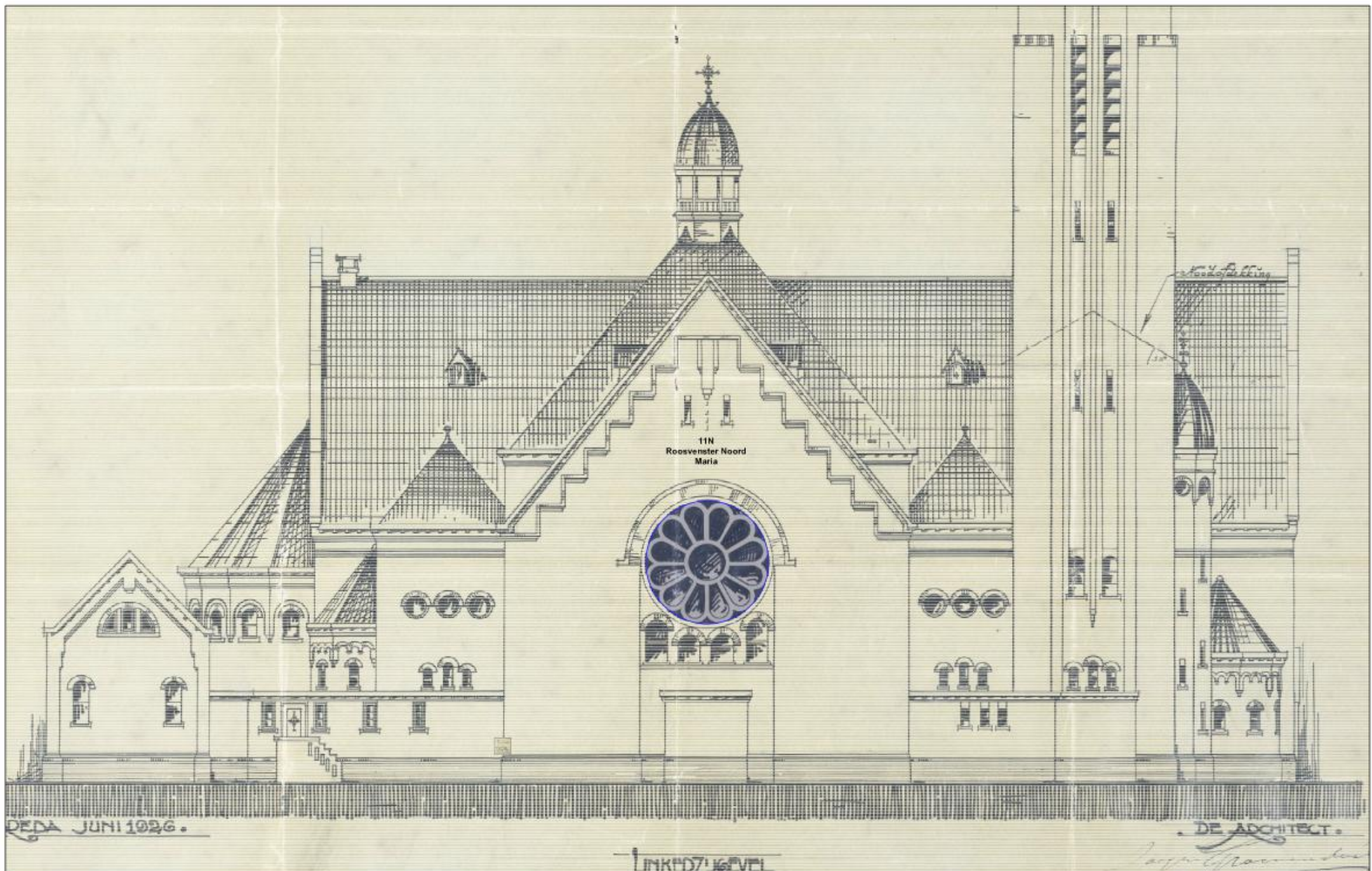
Bestaande toestand
Achtergevel en oostgevel

Dewitte Architecte - Bureau voor bouwhistorisch onderzoek
Vlokhovenseweg nr. 4 - 5625 WP Eindhoven - Tel +31 40 242 66 40

28-3-25

7

Willibrorduskerk - Hart van Teteringen
Hoolstraat nr. 13 - Teteringen

Bestaande toestand
Linkerzijgevel en noordgevel

De Witte Architecte - Bureau voor bouwhistorisch onderzoek
Vlokhovenseweg nr. 4 - 5625 WP Eindhoven - Tel +31 40 242 66 40

28-3-25

8

5. Aanbevelingen

Hoge monumentwaarden kunnen u misschien afschrikken. Dat is niet nodig als men bij eventuele verbouwingen de gedachten op een minder voor de hand liggend spoor zet. Voor bijvoorbeeld de kleinere ruimtes, die op het eerste gezicht een beperking lijken, kan gezocht worden naar een functie die er beter in past. Naast hoge monumentwaarden geeft een waardenstelling ook positieve en indifferente waarden aan gebouwonderdelen. Op deze plekken kan gezocht worden naar inpassingen of ingrepen die elders niet wenselijk zijn.

- Het is voor een monument belangrijk dat de inspiratie voor ingrepen of nieuwe toevoegingen geen conflict oproepen met het bestaande. Het kan een logischere keuze zijn om de nieuwe ingrepen geïnspireerd te laten zijn op het bestaande gebouw. Dat kan de ene keer in een traditionele vorm, de andere keer op een meer eigentijdse wijze.
- In veel gevallen worden nieuwe onderdelen 'reversibel' gemaakt. Daarnaast zijn de nieuwe onderdelen vaak afleesbaar ten opzichte van het 'oude werk'. De gedachte hierbij is dat in de verdere toekomst de ingrepen aan het monument ongedaan gemaakt kunnen worden zonder het monument te beschadigen.
- Bij werkzaamheden aan monumenten dient gewerkt te worden volgens de ERM-richtlijnen en het modelbestek voor restauraties. De uitgangspunten daarbij zijn: conserveren indien mogelijk, repareren en onderdelen vernieuwen indien nodig, bij vernieuwen wordt uitgegaan van kopiëren, imiteren en verbeteren.
- Door slimme aanpassingen of vervanging van installatietechniek kan de energie-efficiëntie worden verhoogd. <https://www.verduurzamingsrichtlijnen.nl/publicaties>

6. Literatuur- en bronnenoverzicht

Literatuur:

HAAS, V de, HAPEREN, J. van, Hart van Teteringen Geschiedenis van kerk en parochie, Willibrordusparochie Teteringen, 2007

HAGE, M., Inspectierapport historische interieurobjecten, Monumentenwacht Noord-Brabant, 2013

HAPEREN, J. van, Wandeling door de Willibrorduskerk te Teteringen, Breda, 2002

HAPEREN, J. van, Dagboek van een dorpspastoor in Teteringen, een tijdsbeeld van 1925 tot en met 1945, heemkundekring Teterings Erfdeel, ISSN nr. 1380-121X , jg. 28, deel 110, juli 2019

HARST, J.J. van der, J.J. Delahaye-orgel 1823 Teteringen, 2005

HOOGVELD, C., Glas in lood in Nederland 1817-1968, Den Haag, 1989

HUBAR, B. van Hellenberg, Kunst in Breda – Religieuze kunst : Willibrorduskerk, 2017, pag. 104-115

NICOLAS WHITE, C., Joep Nicolas : leven en werk, Venlo, 1079

Archieven:

Archief van de Heilige Willibrordusparochie

Bouwarchief gemeente Breda

Stadsarchief & archeologie Breda: Tekeningenarchief van de bouwkundige N.J.M. van Groenendaal 1916-1932

Archief van de heemkundekring Teterings Erfdeel

www.topotijdreis.nl

online:

Forschungsstelle Glasmalerei des 20 Jahrhunderts E.V. – Künstler Joep Nicolas

<https://www.glasmalerei-ev-web.de/pages/b8/b8.shtml>

<https://janwillemen.heemkundedongen.nl/biografie-jan-willemen/>

https://reliwiki.nl/index.php/Teteringen,_Hoolstraat_13_-_Willibrordus

https://reliwiki.nl/index.php/Bloemendaal,_Dennenweg_16_-_St._Adelbertkapel

Foto's: De foto's zijn in situ gemaakt op 9-1-2025 door de auteur, Liz Dewitte.